

LUND UNIVERSITY

Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser

Basic, Goran

2007

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Basic, G. (2007). *Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser*. (Research reports / Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University; Vol. 2007:2). [Publisher information missing].

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Skulle jag grilla lamm med dig?

*Försoning och oförsonlighet
i före detta lägerfångars berättelser*

Av Goran Basic

ABSTRACT

Kan civila som blivit måltavla för krigshandlingar försonas med sina före detta fiender? Denna studie analyserar muntligt gestaltade erfarenheter hos före detta lägerfångar som frihetsberövades i början av kriget i Bosnien-Hercegovina under 1990-talet och placerades i koncentrationslägerna Omarska, Keraterm och Manjaca. Efter kriget har fångarna tagit sin tillflykt till de nordiska länderna.

Studien syftar till att dels analysera markeringar för försoning och oförsonlighet, dels upptäcka och beskriva de interaktionsritualer och konflikter som uppstod under kriget och som bearbetas och omtolkas efter kriget.

Rapporten bygger på 13 intervjuer med före detta lägerfångar och nära anhöriga som numera bor i Sverige, Danmark och Norge. Till det kommer en dokumentanalys av domar från Haag-tribunalen samt FN-rapporter.

Istället för att ensidigt utgå från bilden av före detta lägerfångar som traumatiserade framkommer en aktörsorienterad bild. Lägerfångars berättelser fungerar som nyansrika arenor i vilken berättaren fördelar skuld och ansvar, försonlighet och oförsonlighet, hjälte- och offerroller.

Studien visar att den etniska rensningen i nordvästra Bosnien inte bara medförde en serie illgärningar utan också dramatiska förändringar av symbolers betydelse och människors livsberättelser. Lägren i nordvästra Bosnien utmärktes av förbrytelser och övergrepp. Utrymmet för individualitet var starkt begränsat på grund av olika maktritualer och kränkingsprocesser.

Den interaktiva dynamiken under den etniska rensningen konstruerar försoningsprocessen efter kriget som förbunden med denna krigstid. Berättelser om försoning, oförsonlighet och offerskap utformas här inte enbart i relation till kriget i sin helhet utan också i relation till egna och andras personliga handlingar under kriget.

De intervjuade tycks försöka lägga sina upplevelser bakom sig för att slippa plågas av det förflutna. I deras berättelser är oförsonligheten det mest framträdande men förlåtelse och försoning verkar kunna åstadkommas om vissa villkor uppfylls, till exempel uppvisning av skam.

Nyckelord: krig, etnicitet, koncentrationsläger, ritualer, förnedring, försoning, oförsonlighet.

FÖRORD

Följande rapport är resultatet av ett projekt som finansierats av Nordiska Samarbetsrådet för Kriminologi under åren 2006 och 2007. Projektet har engagerat en lång rad personer i Sverige, Danmark och Norge som varit mycket hjälpsamma och tillmötesgående. Jag vill därför rikta ett stort tack till mina intervjupersoner för att de ställde upp trots att detta medförde en viss psykisk påfrestning. En intervjuperson berättade apropå livsvillkoren i lägren:

Min rädsla fick mig att svettas och jag såg ut som om jag just hade duschat. Det var som nu när jag återberättar det och det känns som om jag hade hög feber. (Nesim)

Jag vill också tacka Malin Åkerström och Göran Dahl vid Sociologiska institutionen i Lund som läst och kommenterat utkast till rapporten samt Emir Mehmedovic för att han tog sig tid till att korrekturläsa uppsatsen. Ett särskilt tack riktas till David Wästerfors som verkade som en pådrivande kraft. Han bistod med utmärkt handledning och visade ett väldigt stort intresse. Slutligen vill jag tacka min hustru Edita och mina tre barn för den förståelse, enorma tålamod, moraliska stöd och kärleken som de visat under projektens gång. Utan deras stöd hade det varit mycket svårare att genomföra studien.

Helsingborg i februari 2007

Goran Basic

Innehållsförteckning

INLEDNING	4
Skandinavisk relevans och tidigare fältarbete	4
Syfte och frågeställningar	5
METOD	7
Intervjuer	7
Dokumentanalys	9
BEGREPPET FÖRSONING	11
TIDEN FÖRE KRIGET	14
Broderskap och enighet	14
Systemkollaps	16
TIDEN UNDER KRIGET	21
Etnisk rensning	21
Tillvaron i läger	31
Transporter till läger	31
Allmänna förhållanden	33
Misshandel	38
De döda	43
TIDEN EFTER KRIGET	47
Mellan viljan att överleva och tvånget att leva	47
Försoning utanför majoritetssamhället	48
Försoningens villkor	50
AVSLUTNING	57
REFERENSER	61
BILAGOR	64

INLEDNING

Kriget i Bosnien-Hercegovina pågick från den 6 april 1992 till den 12 oktober 1995 då en vapenvila trädde i kraft. När det så kallad Dayton-avtalet undertecknades i november 1995 hade mellan 150 000 och 279 000 människor dött¹ (de flesta civila) och omkring två tredjedelar av befolkningen fördrivits från sina hem, antingen inom landet eller till andra stater.² Rapporter från FN som bland annat analyserar början av kriget i Bosnien pekar på att bosnienserber och bosnienkroater, uppbackade av Serbien respektive Kroatien, hade etnisk rensning som politiskt mål (jag återkommer strax till begreppet etnisk rensning).³

Föreliggande studie utgår från konsekvenserna av 1990-talets etniska rensning i Bosnien. För att genomföra studien samlade jag in och analyserade muntligt gestaltade erfarenheter hos före detta lägerfångar som tagit sin tillflykt till de nordiska länderna. Med hjälp av kvalitativt orienterade intervjuer med exilbosnier som frihetsberövades i början av kriget och placerades i koncentrationslägerna Omarska, Keraterm⁴ och Manjaca⁵ och som numera bor i Sverige, Danmark och Norge, ger studien en bild av hur före detta lägerfångar uppfattar de brott de utsattes för samt i vilken mån de kan förlåta eller försonas med forna fiender. Studien belyser även hur statusen som lägerfånge formar den egna identiteten som förändrades eller omtolkades i nordisk exil, genom myndigheters och andra aktörers bemötande.

Bakgrunden för denna rapport är alltså kriget i Bosnien och Hercegovina, eller rättare sagt mellanmänniskliga tolkningar av våld och biografiska följder av våld i ett krigstillstånd. Den utgör en fortsättning på mitt fältarbete i Ljubija⁶, en mindre stad i nordvästra Bosnien. Fältarbetet gav värdefulla kontakter och gynnsamma förutsättningar för detta projekt.⁷

¹ Det exakta antalet döda under kriget i Bosnien är inte fastställt och diskussionen pågår fortfarande.

² Dervišbegovic (2005); Glenny (2000), s. 634-663; Glenny (1996), s. 138-235.

³ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY, domen i fall Biljana Plavsic från den 27 februari 2003 respektive domen i fall Tihomir Blaskic från den 29 juli 2004. Se även Bassiouni och Manikas (1994).

⁴ Omarska är en by i nordvästra Bosnien som tillhör kommunen Prijedor. Omarska har en serbisk majoritet av invånare och lägret var lokaliserat i Järngruvan Ljubijas administrationsbyggnader. Keraterm var en tegelstensbränningsfabrik i Prijedor före kriget (se kartor i bilaga 1). Se FN rapport Greve, Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY, domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003 respektive Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija den 13 november 2001; Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać den 28 februari 2005; Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004.

⁵ Manjaca är ett fjällmassiv i nordvästra Bosnien och före kriget hade jugoslaviska folkarmén träningsanläggningar på flera olika lokaliteter på massivet. När kriget i Kroatien började blev en del av komplexen koncentrationsläger för tillfångatagna kroatiska soldater och civila. När sedan kriget i Bosnien och Hercegovina började fortsatte Manjaca att användas som koncentrationsläger för civila bosnienmuslimer och bosnienkroater. Se domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004.

⁶ Se Ljubijas placering på kartan i bilaga 1.

⁷ Jag utförde två fältarbeten i Bosnien i mars respektive november 2004 med sammanlagt 14 intervjuer, observationer och dokumentanalys. Detta skedde på kandidat- och magisternivå i sociologi. Se Basic (2004, 2005a, 2005b).

Skandinavisk relevans och tidigare fältarbete

Studiens skandinaviska relevans framkommer i studiet av exilbosnier i Skandinavien och den sociala betydelsen av deras krigsminnen. Bosnier som immigrerat på grund av 1990-talets krig utgör numera en bestående grupp i Skandinavien; i Sverige exempelvis finns drygt 55 000, samt efteranlända anhöriga (Migrationsverkets tillståndsstatisik).⁸ Vidare är det av stor vikt att sociologiskt studera ett modernt krigs konsekvenser för människor och grupper av människor. Kriget i Bosnien kan härvidlag betraktas som ett belysande fall i krigets sociologi och kriminologi.

Uppsatsen ”Tillbaka till Ljubija – Upplevelser och erfarenheter hos återvändande bosnienmuslimer och bosnienkroater” (Basic 2004) handlade om bosnienmuslimer⁹ och bosnienkroater som blivit utsatta för etnisk rensning av bosnienserbiska soldater under kriget i Ljubija. Efter kriget har de återvänt till staden som nu kontrolleras av bosnienserber. Studien visar att det sociala livet i Ljubija förändrats till det sämre i återvändarnas ögon. De intervjuade brottas med bosnienserbisk nationalism, ett minskat intresse för kultur och modernisering från de styrandes sida, extrem fattigdom och sämre sjukvård. Man berättar att man återvände till Ljubija på grund av gamla minnen och bilder av tiden före kriget. Vikten av att återvända till det egna huset eller den egna lägenheten är också framträdande.¹⁰

Senare undersökte jag en annan synvinkel i samma problematik (Basic 2005a), nämligen en version berättad av dem som tillbringade hela krigstiden i Ljubija: bosnienserber. Den sociala verkligheten är mångsidig och de i konflikten inblandade grupperna har vanligtvis olika synpunkter på ett och samma skeende. Studien visar att det sociala livet i Ljubija även i dessa intervjuades ögon har förändrats till det sämre. Man brottas med extrem fattigdom, ökad kriminalitet och vissa tendenser till anarki i samhället. Rådande sociala relationer i Ljubija markeras på ett sådant sätt att motsättningar och en samhällelig nedgång lyfts fram och dramatiseras. Nykomlingar i samhället nämns i en negativ kontext. Nya grupperingar har bildats efter kriget och mellan dessa har konkurrens och fiendskap uppstått på en symbolisk nivå. Förlåtelse och försoning efter kriget i Bosnien upplevs som ett problematiskt ämne. I uppsatsen diskuteras tendenser i båda riktningarna: mot försoning respektive oförsonlighet.¹¹

Syfte och frågeställningar

Lägren i Bosnien utgör ett särskilt intressant fall mot bakgrund av förkrigstidens etniska blandning. Fångar och fångvaktare har många gånger känt till varandra före kriget, vilket sätter sin prägel på deras relation efter kriget.

⁸ www.migrationsverket.se/pdf/filer/statistik/tabs3.pdf

⁹ Under krigets gång började bosnienmuslimerna att identifiera sig som bosniaker och i fortsättningen kommer jag att använda båda dessa begrepp, främst beroende på vilket benämning mina intervjupersoner använt. Begreppet bosniaker är egentligen ett äldre ord för ”bosnier” och användes numera i såväl officiella sammanhang som dagligt tal.

¹⁰ Basic (2004).

¹¹ Ibid. (2005a).

Studien syftar till att dels upptäcka och beskriva de sociala interaktionsritualer och konflikter som uppstår under kriget och som bearbetas och omtolkas i nordisk exil, dels att identifiera hur dessa interaktioner och konflikter markeras och dramatiseras symboliskt, genom till exempel berättelser, gester, vardagligt agerande, svordomar etc. Här ingår frågan hur den egna etniska identiteten¹² formas och upprätthålls genom sådana markeringar.

Syftet är dessutom att utifrån mitt empiriska material urskilja sociala betydelser av det Georg Simmel kallar ”fredsslut”, det vill säga människors tolkningar av stridernas upphörande.¹³ Min ambition är att beskriva i vilken mån de intervjuade kan tänka sig att förlåta och försonas, alternativt i vilken mån försoning över huvud taget anses möjlig.

Mina frågeställningar är:

1. Hur beskriver intervjupersonerna livet i Jugoslavien före kriget?
2. Hur utspelades den etniska rensningen i nordvästra Bosnien?¹⁴
3. Hur hamnade bosnienmuslimer och bosnienkroater i läger?
4. Hur beskriver intervjupersonerna sin vardag i lägren?
5. Vad händer med en individ som kommer till Skandinavien med krigsupplevelser av detta slag?
6. Hur ser överlevande från koncentrationsläger på möjligheter till försoning och förlåtelse efter kriget?
7. Hur etableras försoning efter kriget, alternativt hur upprätthålls oförsonlighet?

¹² Identiteten ses här inte som någonting statiskt utan som ett dynamiskt fält. Identiteten kan bli förhandlingsbar och även ligga på gränsen mellan olika kategorier. En och samma person kan använda sig av flera olika identiteter på samma gång t.ex. sin etniska-, yrkes- och könsidentitet. Exempelvis inom den symboliska interaktionismen är identiteten det namn vi ger oss själva. Identiteten är socialt konstruerad, det vill säga den kan ändras (Charon 2001).

¹³ Simmel (1908/1970), s. 115.

¹⁴ Historiken blir möjligen något ensidigt inriktad på bosnienserbernas illgärningar, beroende på att nordvästra Bosnien hamnade i deras händer. I en studie av en annan del av Bosnien hade bosnienkroatiska och bosnienmuslimska misssåd kunnat uppmärksammas i högre grad.

METOD¹⁵

Intervjuer

Material till studien samlades in genom kvalitativt orienterade intervjuer med nio före detta lägerfångar¹⁶ samt fyra nära anhöriga¹⁷, som numera bor i Sverige, Danmark och Norge. Intervjugruppen utgörs av tre kvinnor och tio män (mellan 30 och 65 år gamla) vilka överlevde den etniska resning som bosnienserbiska soldater genomförde i nordvästra Bosnien och som efteråt kom till Skandinavien.

Majoriteten av de intervjuade kommer från kommunen Prijedor (11 IP) och de återstående kommer från andra kommuner i nordvästra Bosnien (2 IP). Tio av intervjupersonerna är bosnienmuslimer och tre är bosnienkroater. Tio av intervjupersonerna bor i Sverige¹⁸, två i Norge, och en i Danmark. Sammanlagt frågade jag 15 personer om de var villiga att delta i studien, varav två avböjde¹⁹.

Inledande intervjuer genomfördes med hjälp av tidigare etablerade kontakter, därefter gjordes ett så kallat snöbollsurval; intervjupersoner ombeds tipsa om nya kontakter, som i sin tur ledde mig till ytterligare nya. Intervjupersonerna kontaktades av mig personligen, med en förfrågan om de var villiga att delta i denna studie.

Intervjupersonerna informerades om syftet med studien samt garanterades anonymitet och möjlighet att när som helst avbryta sin medverkan. De fick garantier för att jag i publikationer och presentationer av undersökningens resultat kommer att ändra eller avlägsna namn på personer och andra uppgifter som skulle kunna identifiera de berörda (detta gäller alla namn som nämns). Över huvud taget försökte jag i alla kontakter betona att studiens intresse rör erfarenheter och upplevelser som generella sociala fenomen och att det därför inte fanns någon avsikt att dokumentera personuppgifter eller utpeka några särskilda personer (eller någon etnisk grupp) som skyldig.

Intervjuerna genomfördes från och med april till och med juni månad 2006. Det var viktigt att genomföra intervjuerna under denna tid på grund av de semesterresor till Bosnien, som många bosnier gör under juli och augusti månad (jag uppfattade det som viktigt att hinna med intervjuer under tiden intervjupersonerna var i Skandinavien). Intervjuerna var mellan 2-4 timmar långa och genomfördes på bosniska. Bandspelare användes vid alla intervjuer och de intervjuade gav sin tillåtelse till detta. Transkribering av materialet gjordes på bosniska, vanligtvis samma dag eller dagen efteråt, för att ge goda förutsättningar för att dokumentera och

¹⁵ Studiens genomfördes under David Wästerfors handledning.

¹⁶ Här kallades Rasim, Nesim, Irfan, Asim, Rifet, Safet, Zahir, Ivo och Sanel.

¹⁷ Här kallades Alma, Ines, Nada, Vlado.

¹⁸ En av de intervjuade från Sverige bodde efter ankomsten till Skandinavien två år i Danmark.

¹⁹ En av de tillfrågade uppgav att han känner det psykiskt påfrestande att berätta om det upplevda medan den andra sa att han känner obehag av att prata med mig om detta som hände (vi känner varandra sen tidigare).

kommentera detaljer. Efter analysen av det transkriberade materialet har relevanta delar av utskrifterna översatts av en tolk (viss översättning gjordes också av mig).²⁰

En intervjuguide²¹ utformad utifrån studiens syfte användes som förberedelse inför intervjuerna. Under intervjuerna eftersträvades en samtalsorienterad stil, där intervjuaren uppträdde i rollen som samtalspartner snarare än utfrågare.²² Istället för att ensidigt utgå från bilden av före detta lägerfångar som psykologiskt traumatiserade ville jag ge förutsättningar för en aktörsorienterad bild, där lägerfångars berättelser kan betraktas som nyansrika arenor i vilken berättaren på varierande sätt fördelade skuld och ansvar, försonlighet och oförsonlighet, hjälte- och offerroller.

De berättelser som skapades under mina intervjuer försökte jag sätta in i en kulturell, social och politisk kontext. Intressant i detta sammanhang var känslorna som framträdde under intervjun. Känslor var många gånger synliga (skam, glädje, hat – flera intervjupersoner började gråta under intervjuens gång) och denna ”informationskälla” har jag delvis använt i min rapport.²³

Utifrån en konventionell syn kan forskaren förväntas placera sina känslor inom parentes under materialinsamling och analys men ibland är det svårt att göra. Jag upplevde själv början av kriget i nordvästra Bosnien som medlem av de etniska grupper som rensades från området. Å ena sidan var jag under arbetet med denna undersökning medveten om den eventuella fara som mina känslor kan skapa beträffande vetenskapligheten i texten. Å andra sidan hjälpte mina egna upplevelser från kriget i Bosnien att lättare förstå och analysera generella sociala fenomen som undersöktes.

Under mina intervjuer interagerade berättarna (intervjupersonerna) och jag som lyssnare, dvs. vi tilldelade olika objekt betydelse²⁴. Senare när jag studerade berättelsen i form av en utskrift, på bosniska, gjorde jag ytterligare en betydelsetilldelning, men denna gång var den inte inriktad till berättaren utan till det empiriska materialet. Samma dynamik kan man urskilja i min betydelsetilldelning när jag granskade materialet på nytt efter att valda delar översatts till svenska av en tolk. Att interagera med materialet på nytt (innan jag skrev rapporten) upplevde jag som problematiskt men även intressant. Å ena sidan förstod jag att vissa nyanser i berättelsens styrka försvann under översättningen. Berättelsen verkade vara annorlunda på svenska. Å andra sidan förvånades jag över att jag under tidigare granskning av materialet missat vissa tendenser i materialet som jag uppmärksammade först när jag fick den svenska versionen. Anledning till detta kan vara skillnader i språkens nyanser men också materialets storlek (det granskade materialet på svenska blev mindre i omfång än materialet på bosniska).

²⁰ Tidigare assistans från tolk har visat sig vara till god hjälp när det gäller att minimera risken för förlust av väsentliga nyanser.

²¹ Se bilaga 2.

²² Jfr. Gubrium och Holsteins (1997) term ”aktiv intervju”.

²³ Ibid. kap. 4.

²⁴ Jfr. Charon (2001), kap. 4.

Berättelser är tolkande därför att de försöker tydliggöra världen, men de i sin tur måste tolkas.²⁵ Jag försökte uppfatta berättelserna som ett stycke verklighet i sig. Istället för att göra en värdering om det sagda är sant eller inte, utgick jag från att berättaren konstruerar en verklighet i sin berättelse.²⁶ Viktigt att uppmärksamma i detta avseende är tidsintervallet mellan ”då” dvs. vistelse i läger, och ”nu” i Skandinavien. Att konstruera den sociala verkligheten ”nu” genom att beskriva dåtidens händelser genomsyras av upplevelser under de 14 år som förflutit sedan ”då”. Under analysen av intervjupersonernas berättelse om lägertiden var jag medveten om detta. Jag antog att deras berättelser i viss utsträckning påverkades av bland annat massmedial rapportering om det aktuella fenomenet. Förutom ovannämnda intervjuer granskade jag på nytt 14 intervjuer som gjordes under fältarbetet i Bosnien i mars respektive november 2004²⁷.

Den vägledande principen var analytisk induktion, det vill säga en kontinuerlig pendelrörelse mellan material och förklaring med syfte att steg för steg förbättra analysen med hjälp av empiriska exempel.²⁸ Det betyder att mina teoretiska intressen – ”försoning”, ”interaktionsritualer” och ”etnisk identitet” – inte bara applicerades utan även nyanserades och utmanades.

Dokumentanalys

Till viss del har jag kompletterat intervjumaterialet genom att samla in och analysera relevanta dokument, som rapporter och utredningar rörande den aktuella kategorin. Dokumenten består av rättegångsdomar från Haag-tribunalen²⁹ (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)) samt FN-rapporter³⁰ som behandlar början av kriget i Bosnien, etnisk resningspolitik och genomförandet av etnisk resning i nordvästra och östra Bosnien. Domar som analyserades avser högt uppsatta politiska ledare under kriget i Bosnien,³¹ politiskt ansvariga för etnisk

²⁵ Jfr. Wästerfors (2004), s. 23; Johansson (2005), s. 15-36; Riessman (1993), s. 22-23; Gubrium och Holstein (1997), kap. 5.

²⁶ Jfr. Wästerfors (2004), s. 21; Johansson (2005), s. 15-36; Riessman (1993), s. 22. Även etnometodologerna anser att tal och interaktion konstruerar den sociala världen istället för att direkt avspegla vad den sociala verkligheten i själva verket är. Enligt dem är världen utformad utifrån dess medlemmars interaktion och medlemmarnas tolkning av denna interaktion (Gubrium och Holstein (1997), kap. 3).

²⁷ Se Basic (2004, 2005a, 2005b).

²⁸ Katz 2001.

²⁹ Case No.: IT-00-39&40/1. Domen i fall Biljana Plavsic från den 27 februari 2003. Case No.: IT-95-14-A. Domen i fall Tihomir Blaskic från den 29 juli 2004. Case No.: IT-97-24-T. Case No.: IT-99-36-T. Domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Case No.: IT-98-30/1-A. Domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005. Case No.: IT-95-8-S. Domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Drogen Kolundzija från den 13 november 2001.

³⁰ Cleiren och Tijssen (1994); Bassiouni (1994); Bassiouni och Manikas (1994); Greve och Bergsmo (1994).

³¹ Case No.: IT-00-39&40/1. Domen i fall Biljana Plavsic från den 27 februari 2003. Case No.: IT-95-14-A. Domen i fall Tihomir Blaskic från den 29 juli 2004.

resning i nordvästra Bosnien³² samt vakter i koncentrationsläger i Omarska och Keraterm³³.

Dessa dokument kan ses som en retorisk varning till aktörer i konflikten och omvärlden angående bristande respekt för mänskliga rättigheter samt krigsföring som inriktar sig på civila. Författarna granskar och påvisar omfattningen av brott som begicks under kriget i Bosnien. Alla krig medför skador i ett samhälle och orsakar stora kostnader under och efter kriget men i ett krig där civila är direkta mål blir samhällsläkningen efteråt ännu smärtsammare.

De analyserade dokumenten kan uppfattas som en serie försök att på internationell nivå åstadkomma ett slags straff. Idén om att straffet måste vara synligt för alla och envar, att det måste visas upp, är inte ny. Det retoriska straffandet i texterna återspeglar sig dels i ett individuellt och synligt straff, dels i andemeningen att det beskrivna straffet ”dödar” själva ideologin bakom brotten³⁴. Tanken är att individens handlingar och ansvar i framtida konflikter skall kontrolleras och påverkas – det individuella skall gå före grupstrycket (med andra ord, en soldat skall kriga mot soldater, inte mot civila oavsett om gruppen strävar efter det eller inte). Under min studie använde jag alltså ett särskilt perspektiv i dokumentanalysen; jag betraktade dessa rapporter som moraliska dokument.

Under dokumentanalysen har jag även uppmärksammat att författarna använt sig av olika begreppsförstärkningar samt att de ibland laddar sina budskap med känslor (särskilt Greve och Bergsmo, 1994).³⁵ Under min analys kommer jag dels att uppmärksamma sådana markeringar, dels försöka illustrera intervjuцитaten med lämpliga dokumentcitат. Jag använder även egna erfarenheter från kriget i Bosnien som illustrationer.

³² Case No.: IT-99-36-T. Domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Case No.: IT-97-24-T. Domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003.

³³ Domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005. Case No.: IT-95-8-S. Domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragan Kolundzija från den 13 november 2001.

³⁴ Jfr Christie (2004), s. 92-100.

³⁵ Det kan eventuellt förklaras med det faktum att kriget i Bosnien fortfarande pågick när de avslutade sin rapport.

BEGREPPET FÖRSONING

Projektets allmänna utgångspunkt är ett etnometodologiskt inspirerat perspektiv på människors berättelser och ett interaktionistiskt perspektiv på hur människor interagerar genom symboler. Undersökningen ansluter sig därmed till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga berättelser betraktas som både erfarenhetsgrundade och diskursiva.³⁶ Utöver denna allmänna utgångspunkt uppfattar jag försoning som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag undersökt.

Georg Simmel (1908/1970) betraktar försonlighet som en primär känslouttryck som syftar till att avsluta en konflikt i samma omfattning som eventuell stridslust syftar till att hålla den vid liv. ”I de otaliga fall där striden slutar på annat sätt än som en obarmhärtig konsekvens av maktförhållandena”, skriver Simmel, ”är säkert denna helt elementära och irrationella försoningstendens med i spelet.” Försonlighet är något annat än svaghet eller gudomlighet, social moral eller kärlek till andra, menar Simmel. Den sammanfaller inte ens med fredlighet (som undviker kampen från början); försonlighet framträder först efter att kampen genomförts och avslutats.³⁷

Det viktigaste elementet i en försoningsprocess är förlåtelse som Simmel förklarar som ett byte av känslor hos människor. Känslan av antagonism, fiendskap och konflikt ger plats för känslan av sammansmältning, frändskap och fredlighet.³⁸ Oförsonlighet betraktar Simmel som en emotionsform i behov av yttre förhållanden för att aktualiseras: ”bilden och efterverkan av konflikten och allt det som man hade att förebrå den andre blir bestående i medvetandet och kan inte glömmas”.³⁹

Även Magnus Berg, som studerat försoningsprocesser i Namibia, påpekar att försoning handlar om hur förbrytare och offer genom oundviklig interaktion blir av med sina tidigare roller, hur förbrytaren vädjar om förlåtelse och hur offret kämpar för att förlåta.⁴⁰ Simmel skriver att den som inte kan glömma olika händelser inte heller kan förlåta, dvs. inte försonas fullständigt. Detta skulle förmodligen kunna tolkas som den mest hemska oförsonlighet eftersom varje skäl till dess motsats (försoning) är försvunnet ur individens medvetande.⁴¹

Berg påpekar även att försoningspolitik ofta är otydlig och allmänt formulerad. Enligt honom består den vanligtvis av två nivåer. Den första rör ekonomiska och administrativa omständigheter. Den baseras i första hand på den aktuella regeringens eller regimen insatser. Den andra nivån är i större utsträckning relaterad till försoningens mentala sida. Här saknas oftast institutionell grund och människor är på

³⁶ Riessman (1993); Chase (1995).

³⁷ Simmel (1908/1970), s. 124-125,

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid. s. 130.

⁴⁰ Berg (2004), s. 124.

⁴¹ Simmel (1908/70), s. 129-130.

grund av detta i hög grad hänvisade till sin egen förmåga att försonas med det förflutna.⁴²

Paul Ricœur (2000/2005) betraktar förlåtelse som möjlig bara där det finns ansvarighet i kraft av någon som kan antas eller påstås vara skyldig.⁴³ Han uppmärksammar även frågan om oförlåtliga brott⁴⁴. Kan alla brott förlåtas?⁴⁵ Jacques Derridas (2004) resonemang i den frågan överensstämmer med Ricœurs: att förlåtelsen paradoxalt nog omfattar ”det oförlåtliga”, annars existerar den inte.⁴⁶ I den bemärkelsen aktualiseras ett samband mellan förlåtelse och straff. Att bryta allmänna regler i ett samhälle kan leda till att brottslingen straffas genom att lagen upprätthålls, det vill säga symboliskt och faktiskt stämpla den orätt som begåtts på bekostnad av någon annan – ett offer.⁴⁷ En intressant fråga i det avseendet är vem som definierar vem som erhåller etiketten offer i en given konflikt.⁴⁸

Även Ricœurs poäng angående förlåtelse i relation till straff är att det här finns ett marginellt utrymme för förlåtelse, bland annat på grund av ovillkorlighet, som ses som en viktig förutsättning.⁴⁹ Derrida påpekar att förlåtelsen (om den finns) bör kunna ges ovillkorligt och oberoende av om man begär den.⁵⁰

Två intressanta frågor i detta sammanhang är: ska ett offer förlåta exempelvis den som inte erkänner sin överträdelse, och vem kan överhuvudtaget förlåta – är det bara gärningsmannen eller även någon annan som inte direkt har någonting att göra med själva förbrytelsen?

Som svar på första frågan argumenterar Ricœur att offret ska förlåta genom att försöka ta hänsyn till den skyldiges stolthet och förvänta sig ett erkännande av honom efteråt.⁵¹ Som svar på andra frågan nämner Berg att försoningspolitik även har en institutionell sida. Ibland ser vi politiker eller ledare för ett religiöst samfund som träder fram och ber offer om förlåtelse för brott som de själva inte ansvarat för. Har de legitimitet att be om ursäkt och vem har i så fall rätt att förlåta? Är det offret som drabbad individ som ska förlåta eller en representant för någon annan institution? Å ena sidan hindrar dualismen i förbrytarens och offrets roll, enligt Ricœur, en total internalisering: bara offret som själv upplevde brottet kan förlåta. Å andra sidan skall man inte värdera olikheter mellan å ena sidan förlåtelsen och å andra sidan bekännelsen av överträdelsen. Gynnsam status ges i regel till offrets förlåtelse jämfört

⁴² Berg (2004), s. 136, jfr även Derrida (2004), s 42-43.

⁴³ Ricœur (2000/2005), s. 560.

⁴⁴ Med oförlåtliga brott menar Ricœur de brott som utmärks av stor omfattning och lidande offren drabbas av som kan appliceras på de namngivna gärningsmännen men som även utmärks av den personliga förbindelse inblandade aktörer (Ricœur, 2000/2005, s. 566).

⁴⁵ Ricœur (2000/2005), s. 566.

⁴⁶ Derrida (2004), s 34-40, 56-57; Ricœur (2000/2005), s. 568.

⁴⁷ Ricœur (2000/2005), s. 570.

⁴⁸ Derrida (2004), s 42.

⁴⁹ Ricœur (2000/2005), s. 579.

⁵⁰ Derrida (2004), s 43-45.

⁵¹ Ricœur (2000/2005), s. 580.

med själva erkännandet av förbrytelsen. Sann förlåtelse skall inte institutionaliseras (politiseras), menar Ricœur.⁵²

Försoning och oförsonlighet är ett övergripande och spänningsfyllt tema i studiens analys. Synsätten hos de ovannämnda teoretikerna ter sig användbara i min ambition att förstå de intervjuades berättelser om oförrätter, övergrepp och försoning, både som analytisk utgångspunkt och som föremål för nyanseringar.

Teoretikernas syn på försoning uppfattade jag dock som otillräcklig i detta sammanhang. Derridas och Ricœurs resonemang blir lätt normativa och abstrakta, långt från människors komplexa och kanske motsägelsefulla erfarenheter. Därför valde jag att i redogöra även för betydelsen av etnisk identitet och interaktionsritualer (Collins 2004). Under analysen görs också några kopplingar till Erving Goffmans (1961/1983; 1963/1972) teori om totala institutioner och stigma samt John Braithwaites (1989/2006) teori om skam.

⁵² Ricœur (2000/2005), s. 580 – 593.

TIDEN FÖRE KRIGET

Broderskap och enighet

Alla intervjupersoner beskriver livet i Jugoslavien före kriget som mer eller mindre idylliskt. Deras beskrivningar präglas å ena sidan av betydelselösheten av etnisk tillhörighet, å andra sidan av att ändå grundas på etnisk tillhörighet. Rifet, Rasim och Safet beskriver livet före kriget på följande sätt:

För mig var det livet bäst. Vi hade stor frihet, vi levde gott, jag tror aldrig att det kan bli så igen. Man brydde sig inte om etniciteten. Min ene sväger är kroat, den andre serb, sånt brydde man sig inte om då och ingen uppfostrade mig till att göra det (...) Jag hade fler serbiska vänner än muslimska före kriget(...) I (en stad i nordvästra Bosnien) fanns det fler serber än muslimer, bara 20 procent var muslimer. Vi var som en enda stor familj innan det förbannade kriget kom. (Rifet)

Jag kan inte säga att jag hade det så bra men det var inte dåligt heller. Tidigare så vägde det goda livet över eftersom det fanns en harmoni mellan etniciteterna och samhället men det fanns brister också som man kände av. (Rasim)

Jag byggde klart mitt tvåvåningshus på några månader med lönen jag hade... så kan jag inte göra i Sverige, aldrig... (Safet)

Flera intervjupersoner upplever sin ekonomiska situation före kriget som stabil och det goda livet före kriget tycks ha verkat dämpande på betydelsen av etnisk tillhörighet. Att "inte bry sig om etnisk tillhörighet" eller "känna harmoni mellan etniciteter" konstruerar en uppfattning om Jugoslavien, före kriget, som ett land där kulturella olikheter mellan etniska grupper inte influerade interaktionen mellan gruppmedlemmar. Oförsonings- och försoningsmarkörer kan utläsas hos exempelvis Rifet ("jag tror aldrig att det kan bli så igen; Vi var som en enda stor familj"). Det verkar som att dessa grupperingar på något sätt var sammansmälta, i synnerhet i de större städerna där giftermål mellan människor med olika etniska tillhörigheter var vanliga.

Men denna sagolika konstruktion av Jugoslavien före kriget har inte något fäste i de dokument jag analyserade. Jugoslavien som bildades efter andra världskriget⁵³ existerade från 1945 till 1991 och var uppdelat i sex republiker (Slovenien, Kroatien, Bosnien och Hercegovina, Serbien, Montenegro, Makedonien) och dessutom två autonoma provinser som ingick i Serbien (Vojvodina och Kosovo). De etniska skillnaderna mellan de olika folkslagen i Jugoslavien var religiöst och språkligt grundade. Slovener och kroater är katoliker, serber och makedonier är ortodoxa, bosnier och albaner är vanligtvis muslimer. I Jugoslavien fanns också judar, romer

⁵³ På Jugoslaviens territorium pågick andra världskriget under perioden 1941 till 1945.

och flertalet inom ovan nämnda nationaliteter kallade sig ”jugoslaver”. Landet styrdes av Josip Broz Tito, som bevarade sin auktoritet genom att förena skrämsel och hot med uppmaningar om ”broderskap och enighet”.⁵⁴ Historier om konflikter och våld mellan de etniska grupperna före och under andra världskriget undanhölls planmässigt och Tito gjorde sitt bästa för att förhindra att någon särskild etnisk grupp kom att behärska den federala statens institutioner. Denna strategi hade en viss folklig legitimitet.⁵⁵

Framträdande Jugoslavism och Titoism i de intervjuades berättelser kan uppfattas som uttryck för den *generaliserade andre*⁵⁶, det vill säga för människors bild av allmänheten eller den vanliga, generella människan i dåtidens Jugoslavien. Deras uppfattning om hur människor var i allmänhet i Jugoslavien hade bland annat formats av att förbrytelserna under andra världskriget å ena sidan tabubelagdes och å andra sidan användes i politiska syften av en ledande kommunistisk elit. Avsaknaden av en klar försoningspolitik efter andra världskriget dramatiseras av Rifet och Milorad (en bosnienserb som jag intervjuade i Ljubija i november 2004) :

Jag visste varken vem četnik eller ustaša⁵⁷ var innan jag åkte för att göra militärtjänsten. Dessa namn var mycket nedlåtande och man nämnde dom sällan. Om man som barn skulle säga det ena eller det andra fick man sig en örfil och tillsägelse om att inte prata om sådant man inte känner till. (Rifet)

Det förra kriget var 50-60 år sedan. Vissa har inte glömt de dumheterna och vi unga hade ju ingen aning om det. Det var fel, någon kvävde våra tankar med vilje, historien som de skrev åt oss den läste vi. (Milorad)

Tillståndet i Jugoslavien vid slutet av andra världskriget var sådant att alla etniska grupper och Titos partisaner gjorde sig skyldiga till grymma förbrytelser och dessa ämnen tabubelades (som användningen av begreppen ”četnik” och ”ustaša”). Detta uppfattades som någonting som tillhörde det förflutna och som skulle glömmas. Jugoslaviens nationella identitet konstruerades utifrån den Tito-ledda partisankampen under andra världskriget, en relativt liberal politisk struktur (jämfört med andra kommunistiska stater) samt från landets internationella ställning någonstans mellan öst och väst. Uteblivandet av försoningsstrategi efter andra världskriget verkade förmodligen pådrivande för de konflikter som kom att träda fram efter Titos död⁵⁸.

⁵⁴ Bassiouni (1994), s. 9-17.

⁵⁵ Bassiouni (1994), s. 9-17.

⁵⁶ Jfr Mead (1934/95).

⁵⁷ ”Ustaša” är benämningen på kroatiska soldater som under andra världskriget stred på Tysklands sida och begick krigsförbrytelser mot serber, judar, romer, kommunister. Begreppet kan vara nedsättande för kroater om en icke kroat använder den; ”četnik” är benämningen på serbiska soldater som under andra världskriget stred på Tysklands sida och begick krigsförbrytelser mot bosniaker, muslimer i Serbien, judar, romer, kommunister. Begreppet kan på motsvarande sätt vara nedsättande för serber om en icke-serb använder den.

⁵⁸ Tito dog 1980.

Systemkollaps

Enligt Hylland Eriksen (2000) är etnicitet en synpunkt på sociala förhållanden mellan aktörer som betraktar sig själva som kulturellt avskilda från medlemmar av andra grupperingar med vilka de har ett minimum av regelmässig interaktion. Etnicitet kan därför definieras som en social identitet, om den grundas på en kontrast i förhållande till de andra.

Enligt Zygmunt Bauman (1992) behöver varje grupp i ett samhälle som försöker bibehålla en viss livsstil en motgrupp, en så kallad utgrupp.⁵⁹ Genom att skapa symboler för sin grupp skapar medlemmarna en sorts egen värld, där de kan känna sig tryggare. På samma gång används symbolerna till att hjälpa dem att hantera omgivningens påtryckningar mot gruppen.⁶⁰ När kulturella olikheter regelmässigt influerar interaktionen mellan gruppmedlemmar har deras sociala förhållanden ett etniskt inslag.⁶¹

Sociala identiteter är inte bestående, enligt Hylland Eriksen, och det finns ett nära samband mellan identiteter och sociala omständigheter. Identiteter kan förändras eftersom samhällen förändras. För att skapa den etniska identiteten under tiden i förändring krävs *en etnisk symbolik* som pekar på ett gammalt språk eller släktskapssystem eller en gammal religion⁶² eller livsstil. Allmänt sett blir en social identitet mest väsentlig när den tolkas som hotad.

Etniska identiteter, som gestaltar ett fortlöpande sammanhang med dåtiden, kan på detta sätt fungera psykologiskt lugnande för enskilda människor i disharmoniska tider. Det tycks då finnas en stabil ”kärna” av etnisk tillhörighet som garanterar individen en kontinuitet med det förflutna. Det förflutna kan vara en betydelsefull källa för självrespekt och personlig äkthet. Om man kan påstå att man ”har en kultur” förutsätter man utan att säga det att man är trogen mot sina föregångare och mot det förflutna.⁶³

Den kommunistiska eliten som trädde fram efter Tito förstod att hans död och kommunismens förfall krävde att de fann ett nytt sätt för att vinna popularitet hos folk.⁶⁴ Betydelsen av den jugoslaviska identiteten började ifrågasättas och det ledde till en eskalerande framväxt av etniskt grundad nationalism i Serbien och senare även i de övriga delrepublikerna som utgjorde Jugoslavien. Rasim och Nesim ger två versioner av systemets kollaps:

⁵⁹ Utgruppen är i själva verket ingruppens imaginära motsats. Grupperna uppfattar sig vara varandras motsatser när det gäller normer, attityder och beteenden. I ingruppen kan man förvänta sig bli bemött med värme, hjälp när det behövs, skydd och kamratskap (Bauman 1992, s. 53-55).

⁶⁰ Bauman (1992), s. 53-55.

⁶¹ Eriksen (2000), s. 22.

⁶² Religionen kan här spela en central roll, men behöver inte göra det. Många etniska rörelser är religiösa till sin karaktär medan andra är resultatrika både i politisk och i identitetsmässig betydelse utan några religiösa inslag (Eriksen 2000, s. 81-89.).

⁶³ Dahlstedt (2002), s.167; Eriksen (2000), s. 81-89.

⁶⁴ Bassiouni (1994), s. 9-17.

(...) man kunde ana det kommunistiska systemets fall och ankomsten av ett nytt demokratiskt system. Landets ekonomiska kollaps, i stället för pengar fick man kuponger... Det började talas om demokrati men alla försökte ta huvudrollen, de ville att just deras prat skulle gälla inte andras. Vi har rätt, inte de andra. Man anade genom detta snack det ekonomiska och politiska systemets kollaps. Vi ställde oss frågande och tyckte att det låg något unket i luften. Vi hade själva genom det som uttalades och systemets fall skapat denna stank. Själv kände jag en skräck i mitt undermedvetna, hos den serbiska befolkningen dök nationalismen upp som ansåg dem ha en dominerande position över de andra befolkningsgrupperna, de hade vapen och armén. De två andra grupperna i området, muslimer och kroater, insåg att de befann sig i svår situation och att de inte hade någon annan utväg än att försöka lösa problemen fredligt men detta hjälpte inte, det som hände, hände. (Rasim)

Jag var inte medveten om att det skulle bli krig men jag förstod att något skulle hända men inte i Bosnien. Jag trodde att kroater och serber hade en del ouppklarat från andra världskriget. Först började de bosniska serberna skicka frivilliga och samla in bidrag till serberna i Kninområdet i Kroatien, det ledde till polemik (Nesim)

Frånvaro av försoning och förlåtelse efter andra världskriget i Jugoslavien återspeglas i Nasims berättelse ("Jag trodde att kroater och serber hade en del ouppklarat från andra världskriget") men även växande solidaritet med sina egna. Efter kommunismens fall i Jugoslavien förefaller interaktionen mellan olika etniska grupper ha en etniskt laddad karaktär. Den ekonomiska krisen i Jugoslavien hade blivit ett faktum och detta gav näring åt uteslutning av *de andra* ("ha en dominerande position över de andra befolkningsgrupperna"). Man krävde nu makt på basis av etniska identiteter (serber kontra kroater och muslimer). Resultatet av detta blev kriget i Jugoslavien som började i Slovenien 1991, sedan följde kriget om Kroatien, nära följt av kriget i Bosnien.⁶⁵

I november 1990 hölls de första demokratiska valen i Bosnien⁶⁶ och partier som representerade de olika nationella grupperna fick 70 procent av rösterna. Dessa partier var SDA (Demokratiska aktionspartiet; företrädesvis muslimer), SDS (Serbiska demokratiska partiet) och HDZ (Kroatiska demokratiska unionen). Partiernas retorik präglades av etniskt grundad nationalism.⁶⁷

⁶⁵ År 1998 började kriget om Kosovo och efter det följde kriget i Makedonien år 2000.

⁶⁶ I enlighet med folkräkningen 1991 var den etniska fördelningen i Bosnien 43,7 procent bosnienmuslimer, 31,4 procent bosnienserber och 17,3 procent bosnienkroater. Cirka sju procent var jugoslaver, romer eller judar (totalt levde 4,4 miljoner människor i landet). (Bassiouni och Manikas 1994, s. 12-18; Bassiouni 1994, s. 21).

⁶⁷ Bassiouni och Manikas (1994), s. 13-18.

Symboler utvecklar kulturell gemenskap. De som lever i samma samhälle förstår varandra, de är kapabla att interagera, de har kommit överens om symbolernas betydelse.⁶⁸ Symbolerna är byggstenarna för samhällets fortbestånd och utveckling. Olika kulturer skiljer sig vad gäller definitioner av sociala objekt, det finns inga självklara, gemensamma mål vilka skulle leda till en gemensam kultur och ett delat perspektiv.⁶⁹

Randall Collins (2004) anser att det sociala livet är utformat av en serie situationer eller rättare sagt sammanträffanden där individer möts eller på liknande sätt sammanlänkas på grund av en samfällid intressepunkt för deras uppmärksamhet. De upplevda förhållandena "fyller på" människorna med viss emotionell energi. När människor förflyttar sig mellan olika situationer eller är aktiva i sitt handlande har de med sig denna laddning från tidigare förhållanden.⁷⁰

Intresseväckande, enligt Collins, är interaktionsritualer, det vill säga upprepade interaktioner där de inblandade visar respekt och aktning för objekt som konstruerats som särskilt viktiga, "heliga objekt".⁷¹ Lyckosam medverkan i dylika ritualer frambringar och återframbringar medlemskap och andra kulturella symboler, som i sin tur nyttjas i nästkommande ritualer.

Innan kriget började i Bosnien polariserades relationerna grupperna emellan. I SDS:s politiska retorik prioriterades idén om att alla serber skulle leva tillsammans, utan medlemmar av *de andra* etniciteterna. Det minimum av interaktion som kan uppfattas som nödvändigt för gemensamt liv höll på att försvinna, inte minst på grund av nya symboler som hade ändrat sig i sin natur. En sådan förändring återfinns i Rasims beskrivning ovan: "de (dvs. serberna) hade vapen och armén. Tidigare var Jugoslaviska folkarmén och dess vapen allas, nu är de bara serbernas". Bassiouni (1994) och Nesim ger sina versioner av problematiken med känsloladdat språk:

*Operation RAM called for the covert delivery of weapons from JNA arsenals to local Serb forces in Croatia and in BiH. A back-up plan reportedly was also developed by the JNA. The Psychological Operations Department of the JNA is reported to have had several plans for local provocation by special forces controlled by the Ministry of Interior, and «ethnic cleansing». According to an article appearing in the Slovenian newspaper, Delo (en slovensk tidning), one of these plans, though unrelated to the plans for Croatia, called for mass rapes and executions of Muslims in BiH as a means of psychological warfare.*⁷²

(...) jag märkte det redan vid militärövningen på Manjača under juli 1991 medan kriget pågick i Kroatien. När vi kom dit, jag var inkallad

⁶⁸ Charon (2001), kap. 10.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Wästerfors (2005), s. 7-8; Collins (2004), s. 109

⁷¹ Wästerfors (2005), s. 7-8; Collins (2004), s. 79-101, 150-151, 183-222.

⁷² Bassiouni (1994), s. 18.

som reservist till Banja Luka-kåren, då fick jag se vad som skulle komma. Herregud, arton tusen reservister varav tolv tusen var från Prijedor kommun. (...) Det var som i armén, vi fick utdelat halsband med namnbrickor, skarp ammunition... det var ingen lek längre. Då tänkte jag att det var som i de gamla krigsfilmerna, fulla fältkök med lamm som grillades, spriten flödade, musiken var på högsta volym, četnik-milisen skrek och hojtade vildsint och helt utan kontroll (...) Vår enhet bestod av 12 tält, 6 för serber och 6 för bosniaker och kroater. Plötsligt gick alla serber med knivar i bältena, ingen hade någonsin gått omkring med sådana knivar tidigare. Vi är ett naivt folk. (Nesim)

Individernas vardag på den tiden verkar nu efteråt konstrueras med intresset riktat mot serbernas förberedelse av den serie av förbrytelser som väntade. De upplevda förhållandena laddas och förstärks med vissa emotionella begrepp ("mass rapes" och "četnik-milisen skrek och hojtade vildsint och helt utan kontroll"). Nesims beskrivning av stämningen på militärövningen verkar peka på ett sammanhang välförsett med nationalistiska interaktionsritualer. Den styrande (eller statsbärande) etniska gruppen visade tydligt sin ställning, inte minst med nya symboler ("knivar i bältena").

När kriget pågick i Kroatien tyckte de intervjuade att det var så långt ifrån dem, samtidigt kunde de märka att något höll på att förändras. Asim och Rifet beskriver denna tid:

Det var någon gång 90-91, min salig far som gick bort -91 berättade att arbetare från fabriken i närheten gått förbi medan de sjöng četnik-sånger. (...) Min far som upplevt det förra kriget kramade mig och sa att det här kommer inte att sluta väl. Serberna kommer inte att lugna ner sig så lätt. Redan då så förutsade han det som skulle ske och jag märkte på folk som jag hundratals gånger hade ätit och druckit med att de började göra skillnad på folk. (...) De (serber) fortsatte ändå att umgås med oss som tidigare men jag hamnade i några diskussioner med dem och märkte då vart det hela var på väg. I en av dessa diskussioner frågade jag naivt en serb vem han skulle försvara om Serbien skulle anfalla Bosnien. Han svarade mig: Serbien så klart. Men varför, jag förstod det inte, han var ju från Prijedor den här serben. Detta hände någon gång under 1991. (Asim)

Vi kunde inte ens ha drömt att kriget skulle drabba oss. Det började dock sprida sig. En man sa till mig att det skulle bli krig, vaddå krig undrade jag. De i ledningen har sagt till oss att sälja en ko och köpa vapen. Vapen delades ut, man kunde ana något, men man trodde ändå inte att det skulle bli krig. (Rifet)

Mina egna minnen från tiden före kriget i nordvästra Bosnien är att folk satt framför sina hus och grillade, promenadstråken var överfulla medan man klart och tydligt kunde höra granatbeskjutningen från Kroatien. Kort efter det kunde man se rapporter

på TV från östra Bosnien (Zvornik, Bijeljina, Foca) där folk blev massakrerade (fick halsarna avskurna) men invånarna i Ljubija (där jag bodde) verkade omedvetna om faran som närmade sig. Det är intressant att jag minns överfulla promenadstråk men hur kommer det sig att människor samlades? I Collins termer verkar det som att den samlingen av människor riktar sin uppmärksamhet åt samma sak, kanske själva kriget som var på väg.

Nesim och Sveto (en bosnienserb som jag intervjuade i Ljubija i november 2004) berättar om samma tid:

Vi var inte medvetna om vad som hände oss. Vi trodde på parollen "broderskap och enighet". Man trodde inte att det skulle bli krig. Även under andra världskriget hjälpte muslimer, kroater och serber varandra – det hade aldrig varit som den här gången. Bosniakerna räddade serber undan kroaternas koncentrationsläger Jasenovac när dessa fördes dit. Dessa män och även deras söner hamnade i Omarska... Det finns ingen heder längre, den är förlorad. (Nesim)

Kriget i Ljubija var "Gud frälse en", som överallt annars. Jag vet, jag kommer ihåg. När det smällde då tog jag och min bror vårt pick och pack och försökte åka till Slavonien (områden av Kroatien) där det var eldupphör, så att vi skulle slippa göra saker mot vårt folk som man då var tvungen att göra. Exempelvis fängsla, förhöra och dumheter, ja det är det. (Sveto)

I de två ovannämnda citaten gör sig den etniska skillnaden märkbar. Nesims berättelse kännetecknas av försök att förstå och hitta en förklaring av händelseutvecklingen (etnisk rensning med koncentrationsläger) och vad som kunde ha gjorts för att förhindra händelseförloppet. En oförsonlig attityd målas upp genom att Nesim uttrycker att det "finns ingen heder längre" med hänsyftning till bosniaker som hjälpte serber under andra världskriget. Sådana gärningar under andra världskriget stipulerade i Nesims värld en annan utveckling under Bosnienkriget 1992.

Svetos beskrivning inriktar sig på hans försök att undvika de krigsuppgifter som "man då var tvungen att göra" (se ovan). Efterkrigsberättelserna om försök att undvika kriget i Bosnien pekar på två tendenser. För det första, Svetos erkännande att han begick handlingar under kriget som kan uppfattas som brottsliga underlättar förlåtelse av hans offer. För det andra, uttalanden om att han ville undvika detta som han "var tvungen att göra" visar tecken på ånger över hans överträdelse, som i sin tur också kan underlätta offrets förlåtelse.

TIDEN UNDER KRIGET

Etnisk rensning

«ethnic cleansing» means rendering an area ethnically homogenous by using force or intimidation to remove from a given area persons from another ethnic or religious group.⁷³

En etnisk rensning syftar till att ta kontroll över ett geografiskt område genom att avlägsna dem som identifieras med en viss etnicitet, med hjälp av till exempel frampressad flykt, massmord eller massakrer, systematiska massvåldtäkter⁷⁴ och koncentrationsläger. Etnisk rensning omfattar också en rad andra tekniker, såsom ekonomisk och juridisk diskriminering som syftar till att göra livet omöjligt för de utsatta etniska grupperna. Krigföringen riktar direkt in sig på civilbefolkningen, dvs. på den grupp som har en annan etnisk identitet.⁷⁵

Kriget i nordvästra Bosnien handlade om att skapa etniskt rena territorier. Rensningen genomfördes av serbiska reguljära militära trupper (Jugoslaviska folkarmén som bytte namn till Vojska Republike Srpske, det vill säga serbiska republikens armé), paramilitära grupper (Arkanovci, Seseljovci) och lokala polisgrupper förstärkta med väpnade civila.⁷⁶

I början av sommaren 1992 övertog bosnienserbiska soldater kontrollen över de lokala förvaltningarna i nordvästra Bosnien. De möttes av sporadiskt väpnat motstånd, i Prijedor och en del byar i området, från bosnienmuslimsk och bosnienkroatisk sida (för övrigt övertogs administrationer utan något motstånd alls). Prijedor och flera byar (t. ex. Hambarine, Brisevo, Kozarac och Bišćani) besköts av serbiskt artilleri samtidigt som SDS-anhängare genom media spred propaganda om ”muslimska och kroatiska krigsförbrytelser mot serber” för att skapa panik.⁷⁷ Medias inverkan på förbrytelseerna som skulle komma att utspelas dramatiseras av Rifet och Greve och Bergsmo (1994):

Min kamrat --- hade spelat fotboll tillsammans med mig i många år. Jag hälsade på honom en morgon och då svor han åt mig: jag ska knulla din muslimska moder. (upprörd) Förlåt, sa jag, vad är det med dig ---? ”Du vet nog, i Sarajevo våldtar de och dödar serbiska kvinnor!” Det var den propaganda som de sände i radion. Jag frågade honom om han

⁷³ Bassiouni och Manikas (1994), s. 3.

⁷⁴ Cleiren och Tijssen (1994).

⁷⁵ Bassiouni och Manikas (1994).

⁷⁶ Bassiouni och Manikas (1994), s. 33-38.

⁷⁷ Se Greve och Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY: domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003; domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005; domen i fallet Dusko Sikirica, Damir Dosen och Drazen Kolundzija från den 13 november 2001; domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004; Basic (2005b), s. 12-14.

verkligen trodde på propagandan för om han gjorde det då hade vi inget mer att säga varandra.(Rifet)

Previously banned Cetnik songs were again allowed and much played in radio programmes. Radio Prijedor was used also for political and private attacks on leading SDA members, such as Mirza Mujadzic, Becir Maduwjanin (it was stated that he was a Kosovo-Albanian which was not true), and Muhamed Ceharic, the now unseated mayor of Prijedor town. The propaganda was malevolent. The Serbs claimed that, in particular, Muslim extremists were many in the area and dangerous, preparing genocide against the Serbs. The general situation deteriorated with the propaganda. There were occasions when Serbs were walking in the streets in Prijedor town shouting «All Muslims and Croats ought to be slaughtered», or «Your Alija [President Izetbegovic] will lead you to extinction.» When the killings started later, males with the first name Alija were targeted - if for nothing else - because of their names.⁷⁸

I ovannämnda intervju lyfter Rifet fram (eller konstruerar) sin etniska identitet genom att göra distinktioner mellan sin grupp och bosnienserberna. Rifet förklarar att hans vän som är bosnienserb lät sig påverkas av medial propaganda och att detta gjorde att de interaktionsritualer som var vanliga före kriget gick förlorade. Rifet antyder nu i efterhand att han inte trodde på dåtidens propaganda men samtidigt gick han vidare med att frysa relationerna med sin vän ("om han verkligen trodde på propagandan (...) då hade vi inget mer att säga varandra). Laddat språk ("key propaganda instrument", "All Muslims and Croats ought to be slaughtered") och känslorna ("jag ska knulla din muslimska moder") i beskrivningen av medias inverkan på situationen finns hos Rifets och Greves och en förstärkning av det känsliga finns i bruket av etnisk tillhörighet.

De intervjuades berättelser om etnisk rensning är vanligtvis lokaliserade i deras förkrigssamhälle (man pratar om det man själv upplevde eller fick veta genom rykten). Rasim och Nesim beskriver vad som hände i deras stad under de dagar då konflikten övergick till etnisk rensning:

Serberna övertog makten eftersom de psykologiskt inte tålde de demokratiskt valda makthavarna med muslimsk majoritet. (...) Fast vi levde i skräck de där dagarna och nätterna. Det låg något i luften om en förestående sammandrabbning, vi grannar sov hos varandra (Rasim)

Serberna var som hypnotiserade inför kriget, det som sades på tv och det som Milošević sa upprepade de alla dagen därpå. Det var som en masshypnos och de var som bönder på ett schackbräde som blev manipulerade och blir det än i dag. (Asim)

⁷⁸ Greve och Bergsmo (1994), s. 41.

Här markerar intervjupersonerna å ena sidan sin etniska identitet genom att uppvisa en kontrast i förhållandet till bosnienserberna ("Serberna övertog makten. Serberna var som hypnotiserade"), å andra sidan tendenser till en känsla av identitetsförlust och stark sammanhållning med sina egna. Den nutida synen på bosnienserber pekar på en möjligt etnisk aspekt av försoning. Att försonas efter kriget kräver interaktion och den är etniskt laddad, enligt intervjupersonerna. Dåtidens uppfattning av vardagen tycks försvåra försoningen efter kriget om man samtidigt framhäver sin etniska grupps överlägsenhet.

Vidare berättar Rasim om hur etnisk rensning kunde utspelas på fältet:

Den natt då det här anfallet skedde stannade en svart Mercedes utanför mitt hus. Jag kikade ut bakom gardinen för att se vad som pågick (...) Medan jag tittade ut såg jag att en större grupp människor börjat samlas utanför mitt hus. Jag förstod ingenting, de kom i grupper om två-tre personer(...) Under tiden så höll några på att skjuta hundar bakom huset, de ville så gärna få döda något (...) Gruppen fördes till radiostationen. (...) Jag var inte rädd, en av soldaterna hade rätt uniform – JNA:s- de andra två hade röda baskrar (...) Hela grannskapet cirka 40-50 muslimer begav sig mot radiostationen. Jag glömmmer aldrig en serb som jag kände som bad de här människorna att inte föra bort oss, att vi inget gjort att vi var toleranta men det hjälpte inte. På röda höghuset fanns ett maskingevär och jag kunde se att de hade oss som på ett fat. Serberna från gatan hade bundit något tyg på armen och några hade gevär (...) Det värsta var när jag frågade en gammal arbetskamrat om hjälp, han hade någon hjälm på huvudet, men han svarade bara: "dom gröna baskrarna då?". Jag blev svarslös, med detta så hade han sagt allt. Jag varken kände eller visste något om några gröna baskrar. (...) Sedan såg jag att de sållade bort kvinnor och barn åt ett håll och männen åt ett annat. Min fru och son gick in i en buss, hon bad väktarna om att de åtminstone skulle släppa mig eftersom jag var sjuk men det hjälpte inte. Detta var ett jättesvårt slag, kvinnorna och barnen fördes bort, alla som har lite hjärna kunde förstå att något hemskt skulle ske. Sedan fördes vi män till arméförläggningen i en buss. Inte en suck hördes, vi var deprimerade och skräckslagna där vi satt. I Prijedor kunde man höra skottlossning, gatorna var upprivna av pansarvagnar, en väldigt otäck bild. Vi väntade i ungefär en halvtimme och sedan begav vi oss mot staden med en pansarvagn framför oss. (Rasim)

I citatet ovan markerar Rasim en övertygelse om broderskap och enighet ("rätt uniform – JNA:s"). Den jugoslaviska folkarmén symboliserade för honom en rättvis institution där etnisk tillhörighet inte spelade någon roll. Rasim var i högre grad bekymrad för "de andra två som hade röda baskrar". Soldaterna i de irreguljära grupperna som begick de grövsta brotten under kriget i Bosnien var vanligtvis utbildade och ofta hade de en kriminell bakgrund, de tränades i JNA-s armélokaler

och fick de bästa vapnen (från JNA). Illdåden utfördes oftast i berusat eller drogpåverkat tillstånd.⁷⁹

Mina minnen från denna tid består av intensiv symbolproduktion, tolkningssvårigheter och snabba förändringar av symbolers betydelse. Ovannämnda soldater framställs i Rasims ögon utifrån de interaktionsritualer som var aktuella före kriget (då etnisk tillhörighet var mindre viktig). Det ”heliga” objektet (såsom JNA) laddas med emotionell energi från Rasims sida, men samma gensvar i tolkningen fick Rasim inte av sin arbetskamrat som istället lyfter fram värdet av ett nytt heligt objekt (”dom gröna baskrarna”).

Det finns även serber som konstruerats utifrån tolkningsmönster som var aktuella före kriget (se ovan ”en serb som jag kände som bad de här människorna att inte föra bort oss”). Deras uppträdande under de aktuella händelserna uppskattas och återberättas gärna av intervjupersonerna:

Jag känner massor med serber som inte följde den politiken men de blev snabbt utstötta. Men det stora flertalet var dock aktivt i denna hysteri, att ett helt folk skulle vara så inskränkt att de inte kunde tänka själva. (Irfan)

Efter kriget har jag träffat några serber i Prijedor som berättat för mig att de inte vågat göra något. Vissa tycker att de bara låtsas men jag vet att de inte vågade. Som jag sagt så fanns ett tiotal serber bland oss andra som lägerfångar i Omarska. (Asim)

I (en stad i nordvästra Bosnien) fanns ett tio-femtontal män som var riktiga svin som senare skulle göra en hel del ont. De gamla serberna sa till oss att hålla oss gömda och att allt skulle blåsa över. (Rifet)

Att lyfta fram sådana exempel målar upp en bild av ett möjligt förlåtande, det vill säga en förutsättning för försoning. Det verkar som om ovannämnda exempel konstruerats av intervjupersoner som inte fysiskt kunde sätta sig emot det som pågick men som ändå var motståndare till denna politik. De etniska spänningar som beskrevs av mina intervjupersoner hade polarisering grupperna emellan som ett krav.

Att sätta sig emot politiker förutsatte att politiken finns. Med andra ord: utan rensningen kunde man inte urskilja de som var emot. I de tre ovannämnda citaten märks också interaktionsritualer och tolkningar av de heliga objekten som var aktuella innan kriget. En sådan utveckling bidrog till konstruktionen av gruppen ”bra serber” som kom att aktualiseras, särskilt senare, i lägret Omarska (”det fanns ett tiotal serber bland oss andra som lägerfångar i Omarska”).

Mina tankar från denna tid har jag försökt återskapa senare i Sverige. Jag hade känslan av att grupper av huliganer låg bakom och att de satte igång

⁷⁹ Bassiouni och Manikas (1994), s. 7.

maktövertagandet med vapen i hand (observera att jag var 19 år gammal då). Den etniska aspekten i händelserna uppfattade jag bara som ett rättfärdigande av ett maktritualistiskt uppträdande. Jag kommer särskilt ihåg ett samtal med en vän i Ljubija (numera bor han i Sverige) och vår slutsats då var att det ligger något ”djuriskt” i makten, ”jag styr och har makten, alltså är man gud”. Vi kom fram till att de med vapen kan döda dig, lemlästa dig, ta din egendom ifrån dig, förinta din familj, fördriva dig, göra precis vad de vill. De kände sig överlägsna. Kanske skulle jag och han ha blivit likadan, det visste vi inte, men jag kommer ihåg att vi pratade om detta. Makarna Nesim och Alma berättar om sina upplevelser:

...som ett tecken på lojalitet med den serbiska staten skulle vi hänga ut vita lakan genom fönstren. Men detta visade sig vara ett sätt för dem att ta reda på vilka hus muslimer bodde i. De kom och började med utrensningarna. Den 30 maj rensade de ut Gamla stan, Skela och nådde Raškovac⁸⁰ (...) jag kunde se folk springa på kvällen men jag visste inte varför. Jag frågade vad som hände. Bara 50 meter från mitt hem, alltså på andra sidan järnvägsspåret, hände allt möjligt. De samlade in folk till Omarska, det var panik. Bara 50 meter från mitt hus och jag var ovetande. Folk sprang, de flydde, men man hade ingenstans att fly så det var lika bra att stanna kvar. Den natten kunde ingen sova. De sköt granater, de hade börjat dagen innan med små granater 78 millimeter (...) De hade sagt via radion att vi alla skulle stanna i sina hem med öppen dörr och ett vitt lakan som ett tecken på att vi var lojala och då skulle inget hända oss. Många trodde på detta och vad hände sedan? Krypskyttar dödade folk, civila, utan orsak. Min granne hade dom dödat under hans vinranka utan att någon såg det. Han var 18 år gammal. Kulan hade gått genom munnen på honom. Efter det gick en soldat runt med en megafon och kallade ut folk på gatan. Killen kom inte ut och då skrek hans föräldrar till, han var den ende sonen. Jag kunde höra kvinnors och barns gråt från det vildvuxna gräset, de frågade dem var deras män var. Efter en halvtimme såg jag en kolonn på cirka 80-talet män, de gick i två led med händerna bakom nacken. De fördes bort mot skolan och vi som blev kvar vågade nu än mindre gå ut. (Nesim)

Där fanns den berömda ”Vojvoda” (fältherren). Han samlade in sina grannar redan i början och skar halsen av dem alla. De hittade den massgraven nyligen och grävde upp 13-14 människor. En person hade de huggit av huvudet på och spetsat det på en påle sedan kallade de på hans hustru och sa att hennes man ville prata med henne. (Alma)

Nesim och Alma beskriver en typisk etnisk rensning med ett barbariskt slaktande av människor som har som uppgift att förstärka en maktritualisk symbolik, med målet att avlägsna de som identifieras som muslimer (i detta fall). Den etniska identitetens betydelse sägs vara störst när den uppfattas som hotad. I det ovannämnda fallet blir Nesims och Almas etniska identitet hotad i samma mån som deras fysiska existens.

⁸⁰ Prijedors stadsdelar.

Deras etniska identitet konstrueras genom distinktion *gentemot* bosnienserberna men samtidigt genom interaktion *med* dem ("Efter det gick en soldat runt med en megafon och kallade ut folk på gatan"). Man tar avstånd från en grupp som man på olika sätt är beroende av och knuten till.

Ovannämnda citat aktualiserar även frågan om oförlåtliga brott. Att döda någons barn (eller grannar) väcker tankar om offrets föräldrar som stolt har följt sitt barns uppväxt och som nu måste kämpa med tillvaron utan detta. Derridas och Ricœurs resonemang är att förlåtelsen antingen omfattar "det oförlåtliga" eller så existerar den inte. I praktiken kan bli svårt att förlåta sådana brott. Nesim beskriver hur han och Irfan överlämnades till soldaterna:

Vi gick ut till Irfan och tänkte ge upp och överlämna oss vid skolan. ... det kom en röd skåpbil och plockade upp oss. Vi hade tur, kanske hade vi blivit dödade vid skolan. De som satt i skåpbilen började plundra, de hade kamouflageuniformer, Rayban-solglasögon, svarta handskar, man var skräckslagen. Vi upplevde ju chock efter chock, det omöjliga hade blivit möjligt. En av dessa tog ut mig vid moskén och frågade var jag hållit hus, jag svarade sanningsenligt att jag gömt mig i det vildvuxna gräset. Han sa att jag ljög och jag blev kallsvettig (...) Han i stridsvagnen raserade, jag menar, satte fyr på moskén med tre-fyra granater. (...) Den andre sa då till honom att låta mig vara eftersom de skulle hämta det där och via komradion tog han kontakt med några andra som skulle ta över oss. Vid --- väntade en buss på att de sista skulle samlas in och oss tre frivilliga som ville till lägret. I bussen fanns folk från grannbyn men inte just då, då fanns inget folk där, de hade fört bort dem som levande sköldar till skogen och vi tre var först ensamma i bussen. Någon hade sagt att de "gröna baskrarna" gömde sig i skogen. (...) När jag sett hur de misshandlade de män som de hämtat och när jag såg vem som vaktade dem vid järnvägen, att det var mina arbetskamrater, så var det en ännu värre chock. Man hade arbetat med någon i 14 år och vi hade gått igenom goda och dåliga tider tillsammans, delat allt med varandra (...) Jag hamnade i kramptillstånd...(Nesim)

Alla de intervjuade personerna tilldelade distinktionen mellan sig själva och bosnienserberna betydelse. Nesim placerar sig och sina grannar i en klar offerroll och serberna som rensade hans samhälle från muslimer framställer han som vilda, okontrollerade och farliga. Objekt laddas med betydelse (gröna baskrarna; kamouflageuniformer; Rayban-solglasögon; svarta handskar) i en strävan att konstruera serbernas beteende som ociviliserat. Att "det omöjliga hade blivit möjligt" visar på den dramaturgi som Nesim använder för att berätta om den chock som han upplevde. Intervjupersonerna verkar (genom att framhäva sin offerroll) uppleva en identitetsförlust men samtidigt upprätthåller och förstärker de sin etniska identitet *gentemot* bosnienserberna med hjälp av denna laddade symbolik.

Att begå en krigsförbrytelse ledde ofta till att brottslingen straffas efter kriget. Symboliskt och faktiskt stämplande av den orätt som begåtts kräver en klar definiering av offer. Enligt den norske kriminologen Nils Christie är ett ”idealiskt offer” en person eller kategori av individer som när de drabbas av brott lättast får en legitim status som offer. För att ett offer ska kunna räkna med maximal offerstatus måste offrets relation till gärningsmannen uppmärksammas med några kännetecken. Offret skall vara svagt (sjuka, gamla, barn...), ha ett respektabelt ärende och en hederlig avsikt när brottet inträffar samt befinna sig på rätt plats vid rätt tid (inte kunna kritiseras för det) och ha ett visst inflytande för att kunna hävda sin offerstatus. Gärningsmannen, däremot, ska vara stor och ond och sakna relation till offret.⁸¹

Att erhålla statusen som offer i mina intervjupersoners berättelse kan i ett avseende bli komplicerat, enligt Christies synsätt. Förkrigstidens etniska blandning kunde försvåra definieringen av offerroll under den etniska rensningen eftersom bosnienserbiska soldater, civila bosnienmuslimer och bosnienkroater har känt till varandra mycket väl före kriget, vilket troligen sätter sin prägel på deras relation efter kriget. Samtidigt är det uppenbart att berättelserna om rensningar rymmer ett nytt främlingskap. Vänner och bekanta beter sig *som om* de inte längre kände varandra. I den bemärkelsen skapas nya förutsättningar för offerstatus eftersom sättet att interagera ändrats radikalt.

Flera intervjupersoner nämnde att de såg sina serbiska vänner eller grannar under den pågående etniska rensningen och att reaktionen då var olika i respektive fall. Några kommenterade att bekanta vände bort huvudet på grund av skamkänslor. Nesim berättar om sina arbetskamrater, som nämndes i citatet ovan, som var delaktiga i rensningen (de misshandlade civila bybor):

G: De låtsades inte känna igen dig?

N: De skämdes, det var bara fattiga och eländiga män i bussen som var helt oskyldiga. De hade hämtats från sina hem. Nu firade de, levde ut segern fast ingen skjutit ett skott mot dem. (Nesim)

Skam som en känslokategori finner jag som viktig i beskrivningen av möjligheter till försoning efter kriget men särskilt viktigt är att uppmärksamma framträdande av skam före försoningens tid (under kriget). Kriminologen John Braithwaite (1989/2006) har utvecklat en teori om ”åter-integrerande skambeläggande”. Han definierar skam som något som innebär ett tecken för misshag mot ett visst handlande, med reservationen för att detta uttryck har som effekt att det framkallar ånger hos den individ som utsätts för det.⁸²

Braithwaite anser att det finns två varianter av skambegreppet: ”disintegrative” respektive ”reintegrative shame” (Lindgren översätter detta som *utstöttnings-* respektive *återanpassnings-skam*). Enligt honom fungerar utstöttnings-skam negativt

⁸¹ Christie (2001), s. 47-50

⁸² Braithwaite (1989/2006), s. 69-107; Lilly, Cullen & Ball (2002), s.123-124; Lindgren (1998) s. 84-85.

genom att stigmatisera och utestänga brottslingar och därmed frambringa en grupp av individer som är uteslagna från gemenskapen. På detta sätt fördöms inte bara personernas brottsliga beteende utan individen stämplas som kriminell och blir av med rätten att vara en del av samhället. Återanpassningsskam (reintegrative) har en mer positiv effekt. Man fördömer inte personen men dennes kriminella handlande, och denne ges möjlighet att sona sitt brott och "bli förlåten". Detta ses som ett sätt att visa och erbjuda individen ett återinträde till gemenskapen genom stimulans och hjälp.⁸³ Intervjupersonernas berättelser genomsyras i varierande grad av både utstötningsskam och återanpassningsskam.

De invånare från nordvästra Bosnien som inte hamnade i koncentrationsläger genast, fick det svårt i det nya systemet. Efter maktskiftet 1992 komplicerades livet för bosnienmuslimer och bosnienkroater successivt. De avskedades från sina jobb, fick inget tillträde till sjukvården; deras telefoner stängdes av och samlingar i grupper större än fyra personer blev förbjudna. Bosnienserberna skapade en stämning där minoriteterna inte längre förfogade över erkännandet av sin etniska identitet, och stigmatiseringen av individer var på väg att övergå till avhumanisering.

Erving Goffman (1963/1972) menar att en person blir stigmatiserad om den inte får ett fullt erkännande i sin sociala identitet. Stigmatisering handlar med andra ord om interaktion.⁸⁴ Enligt honom finns det tre typer av stigma: kroppsliga missbildningar; stigma som fläckar på personlig karaktär (relaterad till psykiska rubbningar, alkoholism mm.) och "tribala" stigma som t ex religiös tillhörighet. Gemensamt för alla stigma är, enligt Goffman, att en person som lätt skulle ha accepterats i det allmänna sociala samspelet, har ett stigma som gör att hon eller han blir avlägsnad ur gemenskapen.⁸⁵

Som resultat av tribala stigma (och avhumaniseringen som följd) påbörjades med tiden dödandet av icke-serbiska invånare. De fördes successivt till koncentrationsläger, kvinnorna våldtogs och egendom plundrades. Misshandel och tortyr förekom dagligen på polisstationer och militärpolisens högkvarter. Icke-serber kunde även attackeras på öppen gata.⁸⁶ Hur våldsbrott blev en del av vardagen beskriver Irfan, Rada (som jag intervjuade i mars 2004), Milanko (som intervjuades i november 2004), Nada och Vlado:

Vi hade alla valts ut till slakten, vi skulle förintas, punkt slut. De började med de intellektuella, ingen av dem överlevde. Det underlättade att först döda de intellektuella, de som var kapabla och intelligenta

⁸³ Braithwaite (1989/2006), s. 69-107; Lilly, Cullen & Ball (2002), s.123-124; ; Lindgren (1998) s. 84-85.

⁸⁴ Goffman (1963/1972), s. 11-15.

⁸⁵ Goffman (1963/1972), s. 14-15.

⁸⁶ Se Greve och Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY: domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003; domen i fall Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcac från den 28 februari 2005; domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001; domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004; Basic 2005b, s. 12-14.

eftersom vanligt folk då blev som en boskapshjord utan herde. Detta underlättade för dem och därför dödades dessa direkt. (...) Även de flesta kända kriminella (bosniennuslimer och bosnienkroater) dödades. (Irfan)

Under kriget, i den här lägenheten, när Brisevo blev massakrerad, fick jag mycket stryk av serber och min granne blev våldtagen och hennes man var också misshandlad. Jag vågade inte säga det till någon. (Rada)

Sjöarna där vi badar, (Adamuša och Tomex) vid gruvan, är fulla av lik. De (bosnienserber från Ljubija) dricker sig fulla på krogen och börjar prata, tusentals har slängts i där. Sjön är djup, över 100 meter, vem skulle nu kunna dyka där och få upp alla. Jag mår dåligt av det, de tar på sig uniformen och åker till byarna och våldtar och dödar kvinnor. Det är inte bara Dragan utan även Sveto och Milorad⁸⁷ och en massa andra. Hur sover dom nu, oroar dom sig för sina barn? (Milanko)

Jag såg de... Efter Brisevo, de grillade hela lamm och gris vid --- (namn på ett hus). Genom fönster (Nada menar att hon såg dem genom ett fönster)... De festade där. Där våldtog de kvinnor. Berusade... de försökte komma in i min trappa, grannen en serb släppte inte dem (Nada menar grannen som bodde i samma hus)... Han sa att bara serber bor i detta hus. De frågade honom var finns balinke och sokice⁸⁸ Sen fortsatte de vidare och våldtog (Namn på Radas granne som blev våldtagen). (Nada)

Jag kommer aldrig att glömma när det i centrum låg 15 muslimer på magen och serber slog dem och sjöng; vem säger, vem ljuger att Serbien är litet...(Vlado)

Den bosnienserbiska militären förfogade över listor på betydande personer, till exempel lokala ledare, intellektuella, SDA-medlemmar och förmögna som fångslades, rånades och likviderades.⁸⁹ ”De började med de intellektuella” säger Irfan och den markeringen kan uppfattas som att förövarna efterhand konstrueras som rationella och organiserade i sitt framträdande.

Den byråkratiska laddningen av förbrytelserna kan efter kriget framstå som ett rättfärdigande. Man kan resonera att de ”synliga” i ett samhälle hade en stämpel på sig som gjorde att kunde förväntas bli drabbade. Frågan är om brott som drabbar sådana människor lättare kan förlätas. Med ett känsloladdat språk beskriver Greve

⁸⁷ Se intervjupersonernas presentation i Basic (2005a).

⁸⁸ Balinke och sokice är ett nedsättande namn för bosniennuslimiska och bosnienkroatiska kvinnor.

⁸⁹ Se Greve och Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY: domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003; domen i fall Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005; domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragan Kolundzija från den 13 november 2001; domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004; Basic (2005b), s. 12-14.

och Bergsmo (1994) att döden inte alltid var planerad och byråkratiskt beslutad (listor mm):

A 20-year old young man, whose name is not disclosed for confidentiality or prosecutorial reasons, lived in Rakovcani. He had a Serbian girl-friend and with a travel permit went on his bicycle to see her in Prijedor town. On his way back, he was stopped near the suburb Tukovi by policemen in a car, one of them, whose name is not disclosed for confidentiality or prosecutorial reasons, asked for his identity card and travel permit. The young man had his papers in order, but regardless of that he was brought to Logor Keraterm (see Chapter VIII.B infra). Some ten days later the young man was called out in Keraterm at night, beaten for hours, and died just after he was carried back into the hall where he was detained.⁹⁰

Att ”vanligt folk då blev som en boskapshjord utan herde” (se Irfan ovan) verkar betyda å ena sidan att vanligt folk var förskonade från de planerade brotten (det var inte fördelaktigt att vara en allmänt känd person), som kunde dödas på ett byråkratiskt sätt (genom listor) och å andra sidan att mer spontana brott gjorde sig gällande. Framträdande känslor i citaten ovan verkar konstruera bilden av de serbiska soldaterna under kriget som barbariska. Förkrigets harmoni mellan etniciteter kan utläsas i citaten (”He had a Serbian girl-friend”) samt poleriseringen mellan grupperna som trädde i kraft under kriget (”the young man was called out in Keraterm at night, beaten for hours, and died just after he was carried back into the hall where he was detained”). Förkrigstidens harmoni mellan etniciteterna gjorde att en tjugoorig man tycks ha trott att han skulle ha accepterats i det allmänna sociala samspelet men hans tribala stigmatisering gjorde att han blev avlägsnad ur gemenskapen.

Brott som begicks under etnisk rensning i nordvästra Bosnien och det förväntade straffet i framtiden dramatiseras i texter bland annat genom användningen (och upprepningen) av frasen ”whose name is not disclosed for confidentiality or prosecutorial reasons”. Författarna av texterna markerar tydligt de rättsliga prövningar av skuld som är dagsaktuella. Frågan är vilken verkan förlåtelse har på straff och tvärtom. Om vi utgår från att förlåtelsen skall vara ovillkorlig finner vi ett marginellt utrymme för förlåtelse inom rättsväsendet. Å ena sidan kommer brottslingen med stor sannolikhet att bli dömd, å andra sidan kan vädjan om förlåtelse från de ovannämnda förbrytarna (i rapporten), som möjligen kommer att anklagas av Haag-tribunalen, uppfattas som ett spel för att eventuellt få sänkt straff. I båda två fallen ser vi en process som genomsyras av villkorlighet.

⁹⁰ Greve och Bergsmo (1994), s. 42.

Med tiden etablerades byråer genom vilka båda bosnienmuslimer och bosnienkroater kunde överge sin egendom och de tvingades betala stora summor för att få ge sig av.⁹¹ En av de sista bosnienmuslimer som rensades från nordvästra Bosnien berättar:

Den 8 oktober 1995 lämnade jag Ljubija dvs. lastades på lastbil och slängdes ut till Zenica⁹²... Sen det hände 1992 (röd i ansiktet) fram till 1995 har jag och min man varit konstant rädda. Vi började andas igen i Zenica...(Gara)

Målet för den etniska rensningen av nordvästra Bosnien hade att göra med hur ett territorium skall definieras i termer av nationalitet. Bosnienserberna har genom att avlägsna alla som hade annan etnisk tillhörighet konstruerat en verklighet som grundades på serbers etniska överlägsenhet, vars identitetssymboler (som till exempel språk och religion) förankrades i statens officiella symboler och lagstiftning (Serbiska Republiken).

De kännetecken som inverkade stigmatiserande för bosnienmuslimer och bosnienkroater var istället en bekräftelse på den fulla grupptillhörigheten för bosnienserber. Territorium var uppenbarligen en viktig fråga under kriget i Bosnien. Bosnienserberna som statsbärande etnisk grupp eller nation i Serbiska Republiken har under krigets gång försökt att säkra den konstruktion som gav dem rätten till politisk identitet och oberoende som nation, samt militär och administrativ kontroll över territoriet.

Tillvaron i läger

Transporter till läger

Intervjupersonernas beskrivning av hur de (dvs. de nio stycken som blev placerade i olika läger) transporterades till lägren är präglad av ett allmänt traumatisk tillstånd. Det tycks vara en produkt av det upplevda och det man bevittnade samt kvarhållandet i SUP⁹³ eller i någon militär anläggning, där man vanligtvis registrerades och misshandlades för första gången. Nesim och Rasim berättar (upprivna):

Det var stekhet och de stuvade in oss i skåpbilen, piketbussen, som hade tre säten och de satte på värmen dessutom. Vi kunde inte andas och vi var packade som sillar. I Keraterm förhörde de oss, stuvade sedan in oss och körde oss till polishuset. De slog mot skåpbilen, hojtade och skrek att de skulle ta ut oss ur bilen och döda oss. De skrek

⁹¹ Se Greve och Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY: domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003; domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcac från den 28 februari 2005; domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001; domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004; Basic 2005b, s. 12-14.

⁹² En stad i Federationen.

⁹³ Sekreterijat unutrašnjih poslova. (Polishögkvarteret).

att Alija skulle knulla våra morsor. Fallskärmschopparen ---- var räddast och --- från Kozarac fick halsen avskuren där i skåpbilen (...) Den åkte nu mot --- och tog sedan vägen mot Omarska (...) På vägen såg jag folk som böjde ner sina huvuden, kanske ville de inte att detta skulle ske, jag vet ej (...) Man kan inte dra alla serber över samma kam, det fanns de som var emot det hela men de vågade inget göra (...) / Vi var törstiga, en droppe vatten var värd mer än hela Prijedor, Sverige ja hela Europa. Bara en droppe vatten. Man var rädd, svettades (...) De körde oss tillbaka till polishuset och sedan till Keraterm dit vi kom vid niotiden. Vi var de första lägerfångarna som anlände till Keraterm. (Nesim)

...vid viadukten vid avfarten till Banja Luka där såg jag de hemiska synerna, döda människor... När vi kom fram Orlovac-check-pointen ville den posterade vakten att soldaten i bussen skulle släppa in honom så att han kunde döda oss alla, soldaten svarade att han skulle låta bli eftersom vi inget gjort och att han inte kunde tillåta det. På vägen förbi Kozarac såg vi vilken katastrof som hade hänt där, vi hade inte kunnat se det från staden. Hjälplösa hästar sprang på gatorna, döda djur låg i vägrenarna, hus som var demolerade och satta i brand, bensinstationen hade brunnit ner, man såg bara kaos. Vi svängde av mot Omarska och lägret och sedan registrerade dom oss. (Rasim)

I ovannämnda citat kan vi urskilja betydelsen av olika symboliska uttryck som laddas med betydelse av intervjupersonerna. Att det finns ”folk som böjde ner sina huvuden” uppfattas av Nasim, nu i efterhand i Sverige, som att det fanns serber som kände skam och inte var delaktiga i det som hände. Detta kan tolkas som en viktig aspekt för en försoningsprocess.

Att skrika till civila att ”Alija skulle knulla våra morsor” och åsynen av ”döda människor” som ligger på gatorna syftar till att konstruera en symbolisk laddning och medverka till att åstadkomma förödmjukelse och ovärdighet hos intervjupersonerna. Även Rasims anmärkning om att de blev registrerade vid ankomsten till Omarska kan vara ämnad att skapa sådana känslor.

Erving Goffmans (1961/1983) analys av totala institutioner uppmärksammade det förödmjukade självet, det vill säga den växling i en intagens moraliska karriär som ett fängelse eller en fängelsevistelse åstadkommer (genom t ex särskilda inträdesprocedurer, fysiska kränkningar, fångvaktares misstroende). Även ett krigslägers interaktionsmönster kan sägas producera ett särskilt sorts själv, kännetecknat av moralisk upplösning eller utmattning.⁹⁴

Upplevelser av förödmjukelse bland de intervjuade fångarna kan återfinnas på många ställen, även ömsesidiga förödmjukelser och konflikter mellan intagna aktualiseras. Rasim och Nesim beskriver sin ankomst till Omarska respektive Keraterm:

⁹⁴ Goffman (1961/1983), s. 20-58.

Vi var den första gruppen från Prijedor som fördes till lägret. Före oss hade man bara fört bort fyra-fem politiker som hämtats ett par dagar tidigare, bland annat kommunalrådet ----, medlemmarna från SDA:s partistyreelse. Dom befann sig redan i de förberedda lägerlokalerna, dessa fem-sex personer. När vi kom fram blev vi visiterade, nedskrivna på listor. Vi hoppades att vi skulle bli förhörda och sedan släppta så att vi kunde återvända hem. Jag kommer aldrig att glömma ögonblicket då vi såg (ovannämnda kommunalråd), vi gick fram till honom där han satt i ett hörn och undrade vad han gjorde där. Han lyfte då upp sin skjorta och visade oss sina blåmärken. Vi erbjöd honom cigaretter men han gav oss rådet att spara på cigaretterna och det vi hade med oss eftersom bara gud visste när vi skulle komma därifrån. Vi trodde inte på honom, att det verkligen var så. (Rasim)

Där övernattade vi och alla ställde samma frågor: varför jag, varför tog de mig? Folk hade blivit fångade på gatan och många hade bara shorts och t-tröjor på sig och sandaler på fötterna. Folk som var helt oskyldiga, utan anledning, som om jag nu skulle fösa ihop dig och tre-fyra personer, folk fattade inte vad dom var eller var dom var och gör det inte än i dag. (Nesim)

De intervjuade var övertygade om att frihetsberövandet skulle komma att upphävas fort och att vakterna inte hade någon anledning att hålla dem kvar. Mötet mellan de som anländer till lägren och de som redan fanns där kunde på de nyanlända inverka på ett sätt som bidrog och förstärkte förnedringen och aktualiserade de framtida konflikterna. Framträdandet av ett förnedrat själv hos en före kriget mäktig och uppskattad medborgare (i detta fall kommunalråd) kunde å ena sidan påskynda nedbrytningsprocessen hos de nytillkomna, å andra sidan kunde det verka som en utlösare för konflikter mellan de nyanlända och de som redan var där. Zahir berättar att hans första chock vid ankomsten till lägret var när han såg alla de människor som hade "tillåtit sig hamna i ett sådant tillstånd" (förödmjukat tillstånd).

Den första kontakten med tillvaron i lägren verkar vara genomsyrad av brist på förklaringar varför detta hände. Man ställde sig frågan "varför tog de mig"? Bristen på förklaring kombinerad med misshandel och förnedring kunde efterhand inverka negativt på förlåtelse, som är det viktigaste elementet i en försoningsprocess. I fortsättningen analyserar jag berättelser från lägrets tillvaro som de gestaltas av intervjupersonerna, vanligtvis i en oförsonlig ton.

Allmänna förhållanden

Enligt alla intervjupersonerna var förhållandena i lägren dåliga i alla avseenden. Lokalerna var vanligtvis gamla kontor eller arbetares omklädningsrum och de var överfulla med intagna som oftast varken kunde sitta eller ligga på golvet. Rasim och Sanel berättar upprädda:

Den här lokalen började fyllas, även arbetarnas lokal, omklädningsrummen, tio gånger tio kvadratmeter eller ännu mindre.. Under tiden som nya grupper anlände så stuvades dom in i lokalen som fylldes till bristningsgränsen. Man kunde varken sitta eller ligga (...) vi var kanske 300-400 personer och med de anländande människorna så kom allt mer negativa nyheter (Rasim)

Fångarna var packade som sardiner... folk blev utpressade, det kom meddelanden om vem som skulle röjas ur vägen. En natt övernattade jag i det lilla rummet. Det var hemskt, 150 personer trycktes in i ett rum på nio kvadratmeter, man kunde inte andas. En vakt kom in och kastade in en skokartong och sa att han ville ha 500 DM⁹⁵ annars skulle han låta oss få kvävas till döds i rummet. Många hade inga pengar andra hade lite men då vi inte lyckats samla ihop pengarna började de slå de första som stod vid dörren. Detta var en grymhet som inte går att återberätta eller beskriva. (Sanel)

Intervjupersonernas beskrivning av förhållandena under övernattningarna laddas ofta med dramatiseringar och ”heliga” symboler. Övernattningarna i lägren kan ses som en upprepad interaktion där lägerfångarna å ena sidan förmodligen skulle värdera utrymme, lugn och ro högt, å andra sidan tvingades de i stället in i överfulla lokaler där de blev utsatta för utpressning. Både i fångarnas förväntningar och faktiska förhållanden har vi objekt som konstruerats som särskilt viktiga. Ovannämnda inslag av förnedring och maktdemonstrationer kan med Collins ord kallas för kränkingsritualer och maktritualer. Även intervjupersonernas berättelser om de sanitära förhållandena i lägren laddas med symbolik och känslor. Nesim berättar om stämningen:

... toaletterna var stängda. Folk var som djur, ingen tänkte på morgondagen bara på just nu. Hygienen är det viktigaste, rena toaletter är viktigare än att få mat men det förstod inte folk. Rädslan tvingar en till... jag vet inte om du någonsin varit rädd på det sättet? Det var speciellt, folk hade diarréer hela tiden... (Nesim)

Nesims beskrivning av situationen kring toaletterna i lägret (detta fall Keraterm) är präglad av en efterhandskonstruktion där å ena sidan fångarna framställs som ansvariga för förhållandena (”rena toaletter är viktigare än att få mat men det förstod inte folk”), å andra sidan är det *de andra* ansvariga (lägervakterna – som bär skulden för förhållandena i lägret). Rädslan och diarréerna blev en följd av någonting som vakterna ansvarade för. Olika läger hade hittat på olika sätt att lösa toalettbesöken för de intagna. Gemensamt var att de intagna vid toalettbesöken misshandlades. Nasim berättar om en händelse i Omarska:

⁹⁵ Tyska mark.

...dysenteri bröt ut, Goran, gulsot och dysenteri. Det fanns inget vatten på toaletterna, vattnet vi drack gick till industrin det var inte renat så folk fick njursten och gallsten av det. (...) Jag skulle gå på toaletten eftersom jag fått dysenteri och jag såg att det var ledigt, efteråt när jag var färdig och skulle gå därifrån så vakterna mig och undrade vad jag gjorde där. De var två stycken och de började omedelbart förhöra mig. De frågade vem jag röstat på, de trakasserade mig och började sedan slå mig. Jag fick en spark av hans militärkänga och det kändes som hela mitt inre blev ommöblerat. Jag är ju mager. Det var inte rädslan som fick mig att skita på mig, när jag nu måste tala klarspråk, det var dysenterin, det var bara vatten. Allt bara far igenom en på en sekund, man får ont i magen och svimmar av smärtan. Det gjorde jag mot slutet. (...) När de misshandlat mig och jag fallit till golvet, man fick inte lyfta armarna för att värja sig, de var bara spolingar förstär du, hade jag fått tag på någon av dem nu fast jag är så här gammal så hade jag slitit struphuvudet av dem, men man vågade inget då. När jag då föll så sparkade dom på mig, (...) Jag tänkte på att jag skulle tvätta av mig blodet, eftersom de brukade fortsätta misshandla dem de påbörjat under dagen senare när kvällen kom. Man var ju rädd vilket är naturligt. Jag gick bort till vattenslangen och tvättade kalsongerna...

I ovannämnda citat har vi en berättelse som beskriver hur det *förnedrade självet* inverkade på stigmatiseringen och tvärtom. Förnedringen när en person som har diarré går till toaletten och är rädd för att någon ska komma efter honom, misshandla honom där och att personen sedan med avföring i sina kalsonger måste gå därifrån för att tvätta sina nersölade kalsonger gör att man blir stigmatiserad på mer än ett sätt: kroppsligt och tribalt (på grund av etnisk tillhörighet).

Intervjupersonerna berättar att efter att de anlänt gick dagarna och ingen tittade ens in i lokalerna. De fick varken mat eller vatten. Efter ungefär fem dagar kom en man med en femkilos papperspåse in och började kasta gamla brödsmlor till dem. På frågan om Rasim upplevde det som provocerande säger han:

R: Naturligtvis var det så, det var dom som hade smulat brödet eftersom det inte räckte till det stora antalet människor. Men efter det så satte man upp ett kök. En dag lät de oss få gå till arbetsrestaurangen för att äta, jag flög mot dörren för att få komma in så fort som möjligt. Jag var ändå rädd och gick inte i främsta utan i näst sista, den sista fick inget – det fanns inte tillräckligt med mat. (Rasim)

G: Vad fick ni att äta?

R: Man fick en åttondel av så kallat lägerbröd, en åttondel av ett 800 grams bröd. Vi kallade det för en åttondel. En sparv hade inte blivit mätt. De kokade också upp en vattensörja till soppa utan smak men det var inte viktigt, det viktiga var att dämpa hungern lite. (Rasim)

Maten delades ut på följande sätt, enligt de intervjuade: Först ställdes de intagna upp i grupper om cirka 30 personer och därefter fick de vänta i timmar innan det var dags

för deras grupp. Matbespisningen började på morgonen och innan sista gruppen fått mat så hade det hunnit bli mörkt (enligt Sanel förklaras detta med att de fanns mellan 3000 och 4000 intagna åt gången). När man skulle till matbespisningen fick man springa gatlopp genom en korridor av lägervakter som slog springande intagna vanligtvis med batonger, elkablar mm.

Lägerfångarna blev även misshandlade under själva måltiden som knappt pågick mer än tre minuter (vanligtvis fick fångarna ”vattensörja till soppa” och hundra gram bröd per dag). Att undvika alla slag uppfattades som svårt. Med andra ord, att få i sig maten skedde till priset av att få stryk. Föll man under gatloppet genom korridoren betydde det ibland döden. Enligt intervjupersonerna hoppade man ibland över måltider för att undvika misshandeln.

Mat är en nödvändigt för överlevnad men också symboliskt viktig. Asim, Irfan och Nesim skildrar hur matutdelningen gick till:

Det stod tio vakter på en sida och tio på den andra. Alla hade de stålrör och i bästa fall batonger. Medan man passerade så slog de. Där gick vi och försökte ta skydd bakom varandra men fem-sex slag var det minsta alla fick ta emot. Man fick äta snabbt eftersom tio av vakterna gick omkring och slog i borden och skrek att vi skulle skynda på. Man sörplade i sig sin soppa och fick på vägen tillbaka åter utstå slagen. Folk blir som djur helt enkelt, i dag har jag svårt att föreställa mig detta men jag vet att det skulle kunna ske igen. En man lät de ligga bland oss i femton dagar tills han till slut dog av sina skador. Maskar hade börjat krypa i hans öppna sår men de slängde ut honom bland oss andra fångar på pisten⁹⁶. De hade redan dödat tusentalet men den här mannen lät de dö mitt ibland oss i svåra plågor, kunde de inte bara ha dödat honom? Sedan låg han död ibland oss i ett par dagar. Där gick vi och trampade på honom och stod uppställda för att få gå och äta. En sån ordning, man ställde upp sig och fick stryk för att få äta lite unken soppa som gjorde att man överlevde. Åt man inte ett par dagar då fick man dysenteri och då var man färdig. (Asim)

Föll man i korridoren, de fortsatte då att slå tills man avled. De var väldigt noga med att inte låta en komma in i ledet igen, man kunde alltså dö för en brödbit. (Irfan)

Klockan fyra på eftermiddagen delades maten ut man fick stå med ryggen mot väggen med nedböjt huvud och armarna bakom ryggen sån var regeln. När de sa nästa gick man ut och nästa grupp gick in. Man fick äta snabbt medan man hela tiden blev slagen. Man fick gå gatlopp in genom korridoren, det fanns alltid sju-åtta vakter som slog, ibland

⁹⁶ Pista är en benämning av före detta koncentrationslägerfångar på en asfalterad yta framför administrativt hus i Omarskaläget.

hade de hållt ut diskmedel och halkade man och föll då sparkade de och stampade på en.

G: Vad slog dom med?

N: Elkablar, batonger, påkar, stolsben från början men sen använde dom yxor. Det är en mörk korridor och man måste springa igenom fort därför kunde man inte se så mycket. Det var en fruktansvärd disciplin. (Nesim)

Maten ses i ovannämnda beskrivningar inte som näring som man köper på sin lunchtid för att orka jobba till dess man går hem. Maten här ses som en konstruktion som skapas utifrån upprepade kränkingsritualer, maktritualer men även motståndsritualer. Kränkningarna gör sig gällande i intervjupersonernas framställning av det förnedrande självet ("Folk blir som djur helt enkelt"). Att beteckna sig själv som ett djur verkar peka på en nedsättning av ens individvärde och omgivningens brist på erkännande av förkrigstidens roller. Identitetsförlusten som fångarna förmodligen kände var ett resultat av självets förnedring. Maktritualerna i intervjupersonernas beskrivningar träder in i nästan varje segment av beskrivningen av förhållandena. Upprepad misshandel och vakternas interaktion med fångarna är tydliga exempel på ett maktutövande som resulterade i "en fruktansvärd disciplin", om vi lånar Nasims uttryck.

Enligt Goffman erbjuder anpassningen till en total institution ett visst utrymme för olika individualistiska sätt att komma till rätta med den. Första metoden benämner han som att dra sig undan situationen och då uppmärksammar den intagne bara händelser i sin närmaste omgivning och iakttar dessa utifrån ett perspektiv som ingen annan har i samma förhållande. Den intagne är i ett sådant fall tyst och stirrar in i väggen – han är avhumaniserad.⁹⁷ Den *omedgörliga linjen* går ut på att den intagne avsiktligt vägrar att samarbeta med personalen. Detta anpassningssätt är inte långvarigt och omvandlas med tiden ofta till att dra sig undan situationen. En tredje vanlig metod är *kolonisering* där den intagne finner sig till rätta i den nya miljön och nöjer sig med den lilla belöning som han får av institutionen.⁹⁸ Ett fjärde sätt är *omvändelse* som går ut på att den intagne verkar ta över personalens syn på honom och han provar att spela rollen av den idealiske internen. Den intagne imiterar då personalen i språk, beteende och klädsätt (om detta är möjligt).⁹⁹ I de flesta totala institutioner följer de flesta intagna den linje som benämns som *att ligga lågt*. Synsättet kännetecknas av att de intagna (beroende på den aktuella situationen) väljer en av de fyra ovannämnda anpassningstaktikerna och att de på detta sätt lättare hanterar de institutionella påfrestningarna.¹⁰⁰

Förekomsten av maktritualer och oavbrutna kränkingsprocesser gjorde att utrymmet för individualitet i lägren var ytterst begränsad. De intervjuades berättelser pekar på att många fångar använde sig av metoden *att dra sig undan situationen* och *att ligga*

⁹⁷ Goffman (1961/1983), s. 50-52.

⁹⁸ Goffman (1961/1983), s. 50-52.

⁹⁹ Goffman (1961/1983), s. 50-52.

¹⁰⁰ Goffman (1961/1983), s. 50-52.

lågt. Trots de faror som fanns kunde man urskilja berättelser som hade inslag av motståndsritualer. *Den omedgörliga linjen* kan anas i intervjupersonernas påpekande att de ibland hoppade över några måltider för att undvika misshandeln.

Försoning efter kriget utan ursäkt och förlåtelse ses av många som omöjligt. Interaktionen mellan förbrytare och offer samt ett byte av känslor mellan dem bygger sannolikt på att förbrytaren vädjar om förlåtelse och offret kämpar för att förlåta.

Å ena sidan kan de upplevda kränkingsritualerna och maktritualerna samt människors minnen försvåra försoning. Personer som inte kan glömma olika förnedringar och misshandel kan möjligen inte heller förlåta. Resultaten av detta kan leda till uppkomst av hämndbegär hos de inblandade. Å andra sidan verkar anpassning till lägertillvaro och motståndsritualerna av fångar åstadkomma ett visst utrymme för individualisering, och detta i sin tur skulle kunna underrätta förlåtelse efter kriget, med försoning som följd. Att ha någorlunda kontroll och kunna ge motstånd kan ge en känsla av värdighet och stolthet för lägerfångar, inte minst nu efter kriget.

Misshandel

Intervjupersonerna som var bland de första som placerades i lägren påpekar att det under de första dagarna inte förekom någon direkt misshandel men i och med att antalet lägerfångar växte så blev situationen mer och mer spänd. Intervjupersonerna tror att lägervakterna var rädda för sin egen säkerhet, att ett upplopp skulle kunna ske och därför började dom slå. Rasim ger en förklaring till varför misshandeln började i Omarska och Irfan ger en inblick i hur misshandeln blev ett av de grundläggande dragen i alla förhör:

Det var liksom i förebyggande syfte, du får stryk av mig för att inte jag ska få... För att förstöra en psykiskt och fysiskt började de att slå allt mer och mer. Folk föll ihop av misshandeln vi utsattes för medan vi sprang till maten men hungern var för stark. De som föll försökte ta sig upp själva, andra hjälpte dem att gå till maten. Hemskt att tala om det ännu hemskare att ha sett det. Vaktaren slår ner honom så att han blir medvetlös och så hjälper hans kamrat upp honom och hjälper honom till maten för att han ska överleva. (Rasim)

Vid ett förhör så höjde förhørsledaren rösten mot mig och sa till mig att det jag berättat inte stämde. Jag framhärskade att jag bara berättat det jag kände till men då sa han till vakten att han skulle ta ut mig för en "liten genomgång". När jag kom ut så fick jag ställa mig med armarna mot väggen och benen isär. Jag fick ett tiotal batongslag över ryggen för att bättra på mitt minne. De ställde frågan igen, jag kunde höra skrik från rummet intill, och de talade om för mig att det jag hörde intill var bara början. (Irfan)

Ovannämnda citat visar åter att matutdelningen var kryddad med misshandel som en kränkings- och maktritual samt en motståndritual. Rasims konstruktion av händelsen går ut på att visa varför kränkingsprocesserna började ("För att förstöra en psykiskt och fysiskt började de att slå allt mer och mer"). I samband med kränkningen och "i förebyggande syfte" ritualiserades vardagen i lägret, vilket resulterade i en utvidgning av fångarnas stigma (från tribala till fysiska).

Enligt intervjupersonerna var det av vikt att inte känna någon av vakterna eller besökarna i lägren (enligt de intervjuade kom besökare till lägren som misshandlade och dödade fångar). Nesim och Rasim dramatiserar vikten av att hålla sig osynlig:

Han tittade på oss alla och de som var med honom tog alla de kände igen och misshandlade dem. Man var rädd, alla kände --- han var en galning, --- kände jag sedan tidigare då han arbetade som kypare på stationen och var normal. Nu var alla galna. Jag kände de flesta av dem och problemet var att gömma sig. Jag stod i andra ledet och bredvid mig stod en ingenjör från Sanski Most, han var en storvuxen karl men han darrade som ett löv. Nästan två meter lång och han darrade som ett löv. (...) Denna dag var problemet hur jag skulle gömma mig från den här ---. Han tittade på mig. Jag hade skägg, ögonen hade sjunkit in av rädslan och jag hade gått ner i vikt. (Nesim)

Dessutom undvek jag att umgås med de mer kända invånarna från Prijedor, jag gick alltid till de från Cejrek, Biscani eftersom man inte brydde sig så mycket om dom. (Rasim)

Nesim beskriver tillfället då en sönderslagen bosnienserbisk grabb går från en person till nästa och visar vem han hade sålt vapen till. Både han och Rasim påpekar vikten av att vara osynlig i lägret ("denna dag var problemet hur jag skulle gömma mig från den här"; "dessutom undvek jag att umgås med de mer kända invånarna från Prijedor"). Att dagligen vara "osynlig" betyder utifrån ett interaktionistiskt synsätt att individen medvetet deltog i skapandet och bevarandet av självet som kännetecknas av förnedring men på ett mer allmänt och diffust sätt, bort från förnedrarens uppmärksamhet, (med syftet att överleva), vilket i sin tur kan ses som ett slags motståndritual. Att ligga lågt i ovannämnda citat visar på en motståndskraft som fångarna förfogade över när de hanterade påfrestningarna.

Motsatsen till osynlighet är synlighet (eller i detta fall att vara känd). Nesim berättar om två män som blev igenkända i lägret:

N: --- blev bortförd och efter en halvtimme släpade de tillbaka honom varken levande eller död. Han bara kved: ge mig vatten. När de brutit allt på en så känner man bara värme och man vill bara ha vatten. Ingen vågade gå fram till honom (...) Inne i lokalen kunde man gömma sig i något hörn men när man befann sig framme vid dörren så kunde de bara dra ut en och då gick det illa. Man måste bli osynlig. Vi såg då --- vars hud var helt mörk, man kunde inte se hans ögon för svullnaden.

Han var lika mörk som din tröja. Han kunde inte resa sig upp på sju dagar, han som var så stor och stark.

G: Överlevde han?

N: Nej det gjorde han inte. Han repade sig så pass att han kunde gå efter tio dagar men så fort de såg att han repat sig då hämtade de honom och slog honom sönder och samman. Detta hände en fyra-fem gånger. Det var ett visst gäng som gjorde det och de gjorde så även med ---. Alla kände honom i Prijedor och alla visste att han varit en som gillade att slåss men som han grät när de hade misshandlat honom för de slog ju inte lite utan ordentligt. Nästa gång de skulle hämta --- grät han så att det ekade i hela Omarska. "Ta mig inte, låt mig vara, ajajajaj låt mig vara". Jag lovar att detta är sanningen sån är reaktionen hos varje människa (ledsen). (Nesim)

Intervjupersonernas berättelser genomsyras av tendensen att försoning anses vara möjlig bara om de drabbade förlåter sina plågåre. Svårigheter att klart definiera offerskap efter kriget avspeglas i de ovannämnda citaten. Citaten visar att de som drabbades värst i Omarska kände sina våldsverkare. Det kan enligt Christies synsätt försvåra en klar definiering av offer. Även intervjupersonernas beskrivning av förbrytare kan ge dem ett slags offerroll när de beskrivs som galna ("han arbetade som kypare på stationen och var normal. Nu var alla galna"). Ofta tycker man synd om sinnesrubbade människor och att vara galen kan vara en antydning på offerskap (i förhållande till offrets omgivning). Slutligen, det faktum att det som av intervjupersonerna uppfattas som krigsbrott kan av andra (bosnienserber som följde den etniska resningens politik) uppfattas som hjältegärningar. Verkligheten kan ses som mångsidig, särskild i en krigssituation, där det som uppfattas som en rättfärdig handling för den ena, är den värsta förbrytelse för den andra.

Att bli igenkänd i lägret betydde, enligt intervjupersonerna, å ena sidan att man kunde utsättas för grov misshandel med döden som resultat, å andra sidan att man kunde få en fördelaktig ställning jämfört med andra fångar. Rasim berättade att han fick mat av en vakt som han lärde känna i lägret:

Nästa gång när han kom till vaktjänstgöringen kallade han på mig och gav mig en kvarts limpa bröd, en kvarts limpa det var mycket det kändes som en hel bil. En kvarts limpa och kokt oxkött som väktarna fått att äta, helt jävla otroligt Goran, sen fick jag en cigarett. Jag började få lite hopp om att någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig. (Rasim)

Nesim berättar att hans fru skickade ett paket (med mat, cigaretter och pengar) till honom genom en vakt. Även andra intervjuade fick liknande paket. Paketens symboliska värde medverkar i olika ritualer, som maktritualer exempelvis (de som har makt kan ordna mat eller paket) och det i sin tur frambringar tillträde till andra symboler (till exempel den statusställning som fångarna fick genom att de fick mat, cigaretter eller pengar). Statusritualerna som genom de laddade objektens betydelse gjorde sig gällande nyttjades i sin tur i nästkommande ritualer, som till exempel

handelsritualer (med cigaretterna man fick). Det ovannämnda pekar på tendensen att även fiender kan samarbeta och antagligen försonas efter kriget men det kräver kommunikation, rolltagande och definierande av gemensamma ”heliga objekt”.

Enligt intervjupersonerna pågick det alltså ett samarbete mellan vakterna och fångarna. Man poängterar att det förekom smuggling av kex och cigaretter som gick ut på att vissa intagna sålde åt vakterna och sen tjallade de ibland på dem som hade pengar så att vakterna rånade och ibland dödade dessa på nätterna. En vanlig utveckling var att vakterna dödade även dessa interner. Nesim, Rasim och Ivo dramatiserar interaktionen som utspelade sig mellan vakter och fångar:

Ett paket kex och ett paket cigaretter med risken att bli upptäckt och då kunde de komma på natten och döda dig. De ville ha pengar och därför var det bäst att ligga lågt. (Nesim)

De här --- och --- var stadsgrabbar som var vana vid uppmärksamhet men de visste inte vad den uppmärksamheten innebar. De bestämde ordningen när vi skulle äta, de användes till att smuggla cigaretter till oss för otroliga summor. En ask kunde gå för fem-tio miljarder¹⁰¹. De utförde olika tjänster och för de tjänsterna var de lite friare, de kunde gå ut från hålet (slang-benämning för lokaler där intagna vistades), ut i den friska luften, dricka vatten, de fick lite privilegier. De blev inte slagna men efter sina tjänster vilka även innebar att föra ut folk som skulle dödas, eller stympas med mera, så gick de tillsammans med vakterna och grävde ner liken. De visste mycket och till slut när lägret skulle stängas så blev de två kelgrisarna tyvärr dödade och det på grund av sin naivitet. Min bekant förlorade på det viset två söner. (Rasim)

(...) det de sålde till dig i dag det tog de ifrån dig i morgon. Du blev rånad. Det fanns visserligen två-tre vakter som du kunde handla ”säkert” av men priserna var astronomiska. 100 DM var inget men folk hade ju inget. Vissa hade lyckats få med sig pengar 100, 200, 500 eller 1000 DM som de gömt i strumpan. Var tionde dag köpte man lite kex för att få tillbaka lite styrka, för att överleva. Det största problemet var att man såg att folk omkring en dog av enkla sjukdomar och blev man svag kunde det innebära slutet. (Asim)

Han (en medintagen som Ivo kände innan kriget) blev helt galen. Han bestämde ordningen i vårt rum och när vi skulle äta, ... han betedde sig värre en vakt (Ivo)

Intervjupersonernas berättelser präglas av konstruktiva råd om hur man överlever en sådan påfrestande situation. ”Därför var det bäst att ligga lågt” säger Nesim och detta

¹⁰¹ Hyperinflation före och under kriget gjorde att ”dinar”, den aktuella valutan i Jugoslavien, räknades i miljarder.

kan ses som en markering av att beroende av den aktuella situationen så bör en fånge välja om han ska dra sig undan situationen eller träda fram och interagera (exempelvis med en vakt som tar emot paket till intagna).

Ovannämnda omvändelser av fångar går ut på att de verkar ha tagit över vakternas syn på deras förnedrade personligheter och att de provade att spela rollen som den perfekta fången. Andra fångar verkar ha sett detta som en statusmarkering eller som rent vansinne ("Han blev helt galen"). Intervjupersoner berättar om samarbete mellan vakter och fångar, svartsjuka, till och med om förbrytelser som vissa fångar gjorde. Sanel och Zahir berättade om en före detta lägerfånge som efter frikännanden och ankomsten till Kroatien dödades av sina före detta medfångar i en flyktingförläggning. Deras berättelser kan tolkas som präglad av den tydligaste oförsonlighet och ett hämndbegär hos de inblandade parterna, förmodligen på grund av att den dödade var medlem av de egna men ändå valde att samarbeta med de andra. Berättelser om försoning, oförsonlighet och offerskap utformas följaktligen inte enbart i relation till kriget i sin helhet utan också i relation till egna och andras handlingar under kriget.

Enligt lägerfångarna blev man efter förhören kategoriserad i tre grupper: A, B och C. I A-gruppen ingick politiker, i B-gruppen förmögna och allmänt känt folk, i C-gruppen placerades de individer som av förhørsledarna uppfattades som oviktiga. Rasim beskriver den tur men även oro som han kände när han placerades i C-gruppen:

Jag hade den otroliga turen som ingick i C-gruppen, oviktig, osynlig vilket var tur det för jag kände mig sådan också. Detta fick jag först veta under förhören, först då fick man reda på det. Den som hamnar i C-gruppen ska ut på pisten, ut i luften, ut och man hoppas då att den gruppen kanske kommer att få komma ut härifrån, ut i frihet, återvända hem. Efter förhöret gick jag ut på pisten, den gruppen hade fördelen av att vara ute i det fria och de hade definierat en som ointressant. Under dagen var man på pisten och på natten sov man i hangaren eller i restaurangen. Hur trevlig den där pisten än var så var den ändå otäck. Jag tänkte att med lite mat och lite vatten så överlever man, trots alla problem så blev jag glad när jag kom ut på pisten. (Rasim)

Nästan alla som klassades i grupp A dödades i lägret eller så misshandlades de till döds. B-gruppen transporterades till lägret Manjaca i början av augusti 1992 när Omarska stängdes. Under transporten dödades ett okänt antal fångar. Medlemmar av grupp C transporterades till lägret Trnopolje¹⁰² i början av augusti 1992 och senare släpptes de fria för att ta sig till sina hem eller så transporterades de vidare till Travnik¹⁰³. Nästan alla intervjupersoner var placerade i grupp C (Irfan och Sanel var

¹⁰² Trnopolje var en by i kommunen Prijedor. Majoriteten av invånarna var före kriget bosnienmuslimer och när byn rensades av bosnienserbiska soldater blev orten ett läger för Kozarac-bor först och sen för kvinnor och barn. När Omarska stängdes i början av augusti 1992 flyttades fångarna som var kategoriserade till grupp C vidare till Trnopolje.

¹⁰³ En ort som kontrollerades av bosnienmuslimer och bosnienkroater.

enligt egen utsago placerade i grupp A). Stigmatiseringen av dem som släpptes fria gjorde att många blev misshandlade eller dödade. Transporten till Travnik skördade också sina offer. Efter varje transport rapporterades om ett antal avrättade. (Vid ett tillfälle avrättades 249 personer).¹⁰⁴

De döda

Intervjupersonerna beskriver tiden mellan kl. 8 då förhørsledarna kom och fram till kl. 16 som det tidsintervall då fångar misshandlades under förhören (vissa dödades under förhör). Därpå upprättades listor på dem som skulle likvideras på kvällen. När mörkret föll satte vakterna igång med att läsa namn från listor, det vill säga fångar som skulle komma ut och förbereda sig för utväxling av fångar (detta kan ses som en teknik att hålla fångarna lugna innan avrättningen). Dessa individer har sedan aldrig dykt upp i livet igen. Efter kriget hittades resterna av många av dem i en massgrav vid byn Kevljani.¹⁰⁵ Intervjupersonernas berättelser, rättegångsdomar från Haag-tribunalen och FN rapporter pekar på den i lägren alltid närvarande döden:

På torsdagarna brukade en grupp från Omarskas omgivning komma dit och som på beställning tog de ut folk som de slaktade. Den som de förde bort återkom oftast aldrig (...) I Trnopolje var det hemskt att se att en far klarat sig men inte hans son. Mamman ville veta var pojken var, hon frågade bara efter pojken, varför räddade du inte mitt barn, skrek hon (...) Ingen råkade värre ut än ----, honom spände de fast mellan fyra skåpbilar, jag kunde höra detta. De torterade honom (...) När mörkret föll då satte de på aggregatet, det fanns ingen el utom i "vita huset", och man kunde inte se något omkring sig. Skriken kunde man bara höra genom aggregatets brummande (...) De misshandlade honom hela dagar i sträck medan de drack och sjöng: det finns inget garde utan "kokarde" (serbiska riksvapnet) eller soldater utan "četnik" (serbiska paramilitärer). Men han blev psykiskt sjuk till slut och gick fram självmant för att bli slagen. Han gick omkring som en handikappad, han hasade sig fram. Han överlevde "vita huset" men dödades senare (...) "Vita huset" såg ut så här, när man gick in i första rummet till vänster så... de skadade fanns i högra rummet. Detta var det värsta rummet. Första gången jag gick in dit så låg två män på golvet som var täckt med blod upp till 15-20 cm djupt. Rummet var lika stort som mitt vardagsrum, kanske något mindre, man hade kastat i klor och väggarna var täckta med blod nästan upp till taket... "vita huset" var verkligen fruktansvärt, få överlevde det. (Nesim)

¹⁰⁴ Greve och Bergsmo (1994); även International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ICTY: domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003; domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005; domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragan Kolundzija från den 13 november 2001; domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004.

¹⁰⁵ Se Basic 2005b.

En morgon såg jag två pojkar, två unga män sitta bredvid en man. De satt hopkrupna på ett konstigt sätt bara fem-sex meter ifrån mig. Det var märkligt på något sätt hur de satt vid den liggande mannen så jag gick fram och frågade vad som hänt. De sa att det var deras far och att han dött. Jag frågade dem varför de inte kallade på vakten så att han blev bortburen och talade om för dem att de skulle räta ut hans ben så att han inte stelnade som han låg. En måste gå till vakten och berätta så att han blir utburen det är inte bra att den döde ligger där inne där vi alla befann oss. De vågade inte, jag sa till dem igen men de vågade inte. Jag gick då och talade om för vakten vad som hänt ...att det inte var så bra att den döde blir kvar bland oss. Jag frågade sakligt och de gav sitt tillstånd. Du kan tänka dig den scen som sedan utspelade sig när sönerna bar ut sin döde far. När vi sedan gick för att äta samma dag såg jag honom där han låg på en öppen plats. (Rasim).

...Moans and screams of pain were heard. When he was returned to a room, Jovo Radocaj was covered in blood, marks and bruises, and died in the early morning. When a new shift started, the bodies of Jovo Radocaj and one or two others were moved to the waste dump. Jovo Radocaj's body was taken away and buried in the cemetery¹⁰⁶

The guards reportedly tried to force one prisoner (whose name is not disclosed for confidentiality or prosecutorial reasons) to rape his fellow prisoner (whose name is also not disclosed for confidentiality or prosecutorial reasons), a young woman. He did not want to. He had angina pectoris. The guards stripped both. The male prisoner begged and screamed, «I cannot, I cannot, she could have been my daughter». The guards beat him, his heart could probably not take it. In any event, he was carried outside where it was raining heavily. The next morning other prisoners saw the male prisoner's dead body laying outside of the White House. Men were also reportedly sexually abused in the camp. Prisoners were, inter alia, forced to have homosexual intercourse with one another, close relatives - like fathers and sons - among them. Worst of all were numbers of reported castrations carried out by a variety of primitive means. On one occasion, Dusan Tadic allegedly forced one prisoner to bite off the testicles of other prisoners who all died subsequently. In most cases, the guards are said to have performed the castrations themselves. Probably all the victims of castrations died due to severe losses of blood. On one occasion, the guards aimed a fire hose on the victim's wound afterwards.¹⁰⁷

I ovannämnda citat konstruerar intervjupersonerna sin dåtida verklighet genom att markera bristen på utrymme för tidigare nämnda status- och motståndsritualer.

¹⁰⁶ Domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001, s. 28.

¹⁰⁷ Greve, Bergsmo (1994), s. 74.

Motståndet mot att dö eller viljan att överleva dramatiseras i Nesims citat ("Han överlevde "vita huset" men dödades senare"). Framträdandet av laddade symboler i beskrivningen av de sista delarna av någons liv är makabert. Även framträdande känslor i dramatiseringen av en människas "screams of pain" och gestaltandet av sexualiserade dåd är symboliskt laddade i texten. Frågan är om denna laddning är tecken på markeringar av oförsonliga brott.

Enligt intervjupersonerna var det vanligt att olika personer kom till lägret och letade efter folk på sina listor för att misshandla eller döda dem. Det vanliga var att efter tredje misshandeln så överlevde man inte. Det var vanligt med mord som utfördes på beställning ("på beställning tog de ut folk som de slaktade"). Det kunde vara så att någon ville göra sig av med en rik granne, som var lägerfånge, för att ta över hans egendom och kapital och därför betalade för ett mord. Sådant förekom dagligen, enligt intervjupersonerna. Det var mest på nätterna som de sökte folk efter namn och på morgonen kunde man ibland se personen ligga på en hög av lik som forslades bort med lastbil. Vissa intagna gissar på en siffra mellan 30-50 personer per dag och Sanel exempelvis påpekar att bara två dödades med eldvapen, alla andra torterades till döds. Dagligen kom ett par tre nya bussar, med fångar, och antalet fångar i lägret var ungefär detsamma (flera intervjupersoner räknade antalet grupper som sprang till måltiderna. Varje grupp hade ungefär 30 man. På ett sådant sätt kunde fångar ta reda på ett ungefärligt antal fångar i lägret).

Alla de döda i Omarska och Keraterm kördes från lägern i lastbilarna (från Omarska berättas det om en liten röd Tam-lastbil, en tvåtons lättlastbil). Rasim, Irfan och rättskiparna vid Haag-tribunalen ger sin version av hur hanteringen av döda gick till i Omarska:

Jag såg när de lastade i dem, de låg alla på en öppen plats vid det "vita huset" (Rasim)

... man låg där och hörde skriken från vita huset och såg när de bar ut de döda som sedan skulle lastas på lastbilar. De som fick lasta lastbilarna fick följa med och de återvände aldrig. Detta pågick dag in och dag ut. (Irfan)

Dead bodies were left to fester outside for days at a time, and a terrible stench and fear pervaded the camp.¹⁰⁸

Begravningar med ofta ingående religiösa ritualer är symboliskt laddade handlingar som uppfyller en etisk och moralisk funktion hos de efterlevande. Att *inte* begrava de från "vita huset" och de andra som avslutade sina liv på dödshögen där utanför, eller att känna stanken av döda, bidrog till en förstärkning av den allmänna stämningen, mot ytterligare förnedring.

¹⁰⁸ Domen i fall Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005, s. 23.

Tillvaron i lägren var sådan att intervjupersonerna beskriver tiden där som präglad av ångestskrik och dödskamp på både dagar och nätter. Folk dog i massor, enligt intervjupersonerna på grund av matbrist, sjukdomar, dålig hygien (hög värme, dysenteri, löss), misshandel och planerade avrättningar. Fångarna var så utmärklade att de inte kunde resa sig upp eller röra på sig, det tog tre-fyra minuter innan de kom på fötter (enligt de intervjuade hade alla fångar gått ner c:a 20-40 kilo). Om man försökte resa sig fort svimmade man av. Man fick först sätta sig på huk för att sedan långsamt resa sig upp. Folk gick omkring och raglade som om de var i berusat tillstånd. Den allmänna stämningen gjorde att fångarna blev viljelösa, apatiska, och ibland har man känslan av att de bara väntade på att bli dödade så att plågan tog slut.

De tyska lägren under andra världskriget var högeffektiva och industrialiserade i sin verksamhet; man strävade efter att döda på distans. Lägren i nordvästra Bosnien utmärktes istället av individualiserade brott där förbrytarna många gånger kände sina offer. Redskapen var sällan eldvapen, snarare slagträn eller knivar. I sin strävan att etniskt rensa bosniaker och kroater från nordvästra Bosnien använde sig bosnienserberna av koncentrationsläger som en slutfas. Nämligen, att bara fördriva människor var inte tillräckligt, målet var att skapa en stämning av att ingen någonsin vågade återvända.

Vissa av lägervakterna framställs av intervjupersonerna och dokumenten jag granskat som att de kände njutning av att förnedra, misshandla, döda, på olika sätt orsaka smärta. En förklaring till sådant beteende kan vara att soldater i ett krig känner press att vara tappra i närstrider, där målsättningen är att härska över den andre, fienden. Soldaterna i det här kriget befann sig inte nära något slagfält och det gjorde att civila fick rollen att vara de andra. Genom att bruka våld över civila bekräftades soldaternas övermakt över fienden.

Nu i slutet av detta kapitel kan vi ställa oss frågan: Kan alla brott förlåtas? Oavsett om de aktuella lägervakterna erkänner sina illdåd eller ej har man svårt att hitta utrymme för lägerfångars förlåtelse. Det verkar vara en individuell fråga, förmodligen beroende av vilka förbrytelser man drabbades av under lägervistelse. Troligtvis är det lättare att förlåta en tillvaro präglad av ritualistisk misshandel och förnedring än samma livsvillkor i kombination med ett dödat barn, far eller bror.

Kampen måste slutföras innan försoning sker, skriver Simmel (1908/1970). I många avseenden kan man ur före detta lägerfångars berättelse utläsa tydlig oförsonlighet, vilket skulle kunna tolkas som en upplevelse av fortsatt kamp. Denna kategori är ovedersägligen en offerkategori; de har utsatts för brott mot de mänskliga rättigheterna och de flesta för våldsbrott av olika slag. Deras berättelser om tiden under kriget genomsyras av oförsonliga attityder men i nästa kapitel kommer vi att se de trots detta i vissa avseenden konstruerar sina framställningar med förlåtande och försonande markeringar.

TIDEN EFTER KRIGET

Mellan viljan att överleva och tvånget att leva

Det mångkulturella samhället framkallar en både positivt och negativt laddad diskussion. För en del människor utgör ett mångkulturellt samhälle något dynamiskt och givande medan andra kopplar samman mångkulturalism med konflikter och upplösning av samhällsordningen. Med ett mångkulturellt samhälle avses ett samhälle som omfattar inte bara en kultur utan flera. I enlighet med det ovan nämnda kan man uppfatta nästan alla Skandinaviska samhällen som mångkulturella.

Intervjupersonernas själv har antagit mycket olika former. Under Jugoslaviens tid skapades självet först hemma i familjen (där gruppåverkan är stark) och med den generaliserade andre (till exempel jugoslavism och Titoism). Deras självreferens stämmer överens med deras föräldrars och den ursprungliga kulturens. Senare under brytningstiden präglades deras självuppfattning av etniska markörer och slutligen under krigets tid kännetecknades deras själv av förnedring och stigmatisering. Efter ankomsten till Skandinavien utvidgas självreferensen och nyanseras på grund av att de möter medlemmar av en annan etnisk grupp (en ny kultur som präglas av svenskar, danskar och norrmän). Denna nyans visade sig vara tillräckligt avvikande för att skapa ett slags disharmoni. Rasim och Rifet berättar:

I själva början var jag inte nöjd eftersom jag på ett sätt blev utlämnad åt mig själv, jag fick som alla andra ett hemustrustningslån, som ska återbetalas, men för mig var det alldeles för lite för att kunna börja om från början. På grund av det tillstånd jag var i väcktes ett motstånd inom mig... jag vet inte, jag såg vidare att man inte tog mig på allvar avseende arbete... man höll en distans gentemot mig... och hos mig väcktes ett motstånd mot Sverige, jag kanske inte ville stanna här. Jag blev rädd för att jag inte skulle kunna köpa allt det som jag behövde för att börja om och så vidare. Det värsta var att man blev beroende av socialbidrag, vi var ju bara socialbidragstagare i några månader men det var jobbigt. Bidraget kunde vara försenat och då skulle man förmå sig att ta upp luren och ringa upp dem. Vid ett tillfälle hade jag blivit så arg att jag talade om för min handläggare att jag inte var nöjd med bemötandet här i landet att jag ville lämna tillbaka det bidrag jag fått och att jag ville bli skickad tillbaka till Zagreb därifrån jag kommit. Handläggaren sa att jag inte kunde återvända dit men jag krävde det ändå. Jag gjorde henne så irriterad att hon sa att om hon varit i mitt ställe så hade hon aldrig kommit till Sverige. Jag svarade henne att om jag vetat hur Sverige var hade jag aldrig kommit hit. (Rasim)

Jag har svenskt pass men jag lovar dig att bara tio procent av svenskarna ser mig som en vanlig människa, en medborgare, resten dom, ja du vet... åk hem dit du kom ifrån, vad gör du här i mitt land. Men i mitt pass så står det att jag är svensk (...) Kanske möter jag fel

människor (...) Jag berättade vid ett tillfälle på socialkontoret om lägret. Vid ett tillfälle så hade jag praktik i fem månader på ett företag och innan praktiken gått ut så letade hon ny praktikplats. Jag frågade henne om hon hade en make för då kunde hon skicka dit honom i stället (arg) och då skickade hon mig till psykiatriker i Malmö. För honom berättade jag allt om lägret och om praktiken. Jag frågade honom om han fick betalt för sitt arbete och om det inte skulle vara rättvist om även jag fick lön för mitt arbete? Han sa att han tyckte att de var värre än vakterna på lägret och att jag var en god man som inte simulerade sjukdom utan ville ha rättvisa. Han gav mig papper som jag lämnade till AF (arbetsförmedlingen) för att de skulle hjälpa mig till arbete. Det var så jag fick mitt jobb (Rifet)

Ovannämnda citat pekar på tendensen att intervjupersonernas socialisation i samhället efter kriget tar en annan riktning än vad som annars blivit fallet. Rollövertagande och erkännande i den nya kulturen kan ses som ett problem för självets återskapande för före detta lägerfångar, men genom detta bevaras paradoxalt nog deras tidigare identitet, inte minst i förhållande till Skandinavien.

De före detta lägerfångarnas definitioner av sina identiteter och de aspekter som betonas är förmodligen olika i varje enskilt fall, men man kan nästan vara säker på att de skulle ha skapat sin självbild på ett annat sätt om de bott kvar i sitt hemland. Där skulle de tillhöra majoritetssamhället och de skulle inte behöva inta någon försvarsställning (se ovan: Rasims och Nesims konflikter på Socialförvaltningen och Arbetsförmedlingen). De skulle troligen känna sig som alla andra. Det som gör att dessa individer kan uppfattas som annorlunda i den nya kulturen är sådant som många gånger är självklart i deras egen. I den nya kulturen är det många andra aspekter som bidrar till ifrågasättandet (till exempel nya normer och värderingar).

Oavsett detta tycks de intervjuade, som en undersökt grupp, ha lyckats med livet i Skandinavien. De verkar någorlunda integrerade i det skandinaviska samhället; ett tecken på detta är bland annat det faktum att två av dem är heltidspensionärer (efter arbetslivserfarenheter i Skandinavien), en är deltidspensionär och deltidsanställd, nio är heltidsanställda och en är egen företagare.

Försoning utanför majoritetssamhället

Dagens Bosnien-Hercegovina är ett uppdelat land som består av Federationen och Republiken Srpska¹⁰⁹ (det finns en stark strävan att behålla landet centraliserat, särskilt från bosniakernas sida och omvärlden). Den normupplösning som framträdde under kriget verkar ha polariserat grupperna även efter kriget. Konflikter och fiendskap mellan bosnienkroater, bosnienserber och Bosnienmuslimer hålls levande bland annat på grund av gamla förbrytelser. Många som, av de andra etniska grupperna, uppfattas som krigsförbrytare sitter kvar på sina poster inom polisen och

¹⁰⁹ Serbiska republiken.

den lokala administrationen. De ultranationalistiska partierna som eldade på kriget under 1990-talet finns fortfarande trots att nya liberala partier vuxit fram.¹¹⁰

Försoning efter kriget är ett hett samtalsämne i dagens Bosnien. Diskussionen har även nått det skandinaviska samhället där bosnier ofta diskuterar offerskapsfrågan, rättsskipning, försoning och oförsonlighet i allmänna sammanhang. Diskussionen verkar vara avstängd till sin natur. Den pågår inom en begränsad gemenskap, bland de egna där obehöriga, de andra (till exempel skandinaver), verkar vara ovälkomna. En möjlig förklaring till uteslutningen av de andra kan utläsas i intervjupersonernas berättelse om tiden efter ankomsten till Skandinavien och den framträdande bristen på erkännande. Asim och Nesim berättar om sina första månader i Sverige:

A: Jag tycker att behandlingen av (före detta) lägerfångar i Sverige är dålig. Vi har från början lämnats att klara oss själva. (...) Den största anledningen till att jag är missnöjd och till att vi inte fick adekvat hjälp, är att jag tror att man inte trodde på oss. Efter ett år lät de oss själva klara oss bäst vi kunde. Vi som hade gått igenom all den tortyr, det var alldeles för tidigt för oss att klara av att stå på egna ben. Efter ett år hamnade man ute i kommunerna där man själv fick söka socialbidrag med mera. (...) Det verkar som att Sverige inte har den kompetens de skulle behöva med tanke på det stora antal tortyroffer som kommer till landet varje år. (...) Det hade varit till stor hjälp för mig om jag redan på flyktförläggningen fått någon att prata med om det som jag upplevt. Det hade inte behövt vara en psykolog bara någon som kunde förstå mig, till exempel någon som själv upplevt något liknande. Det i kombination med psykologhjälp hade hjälpt oss alla. De första två åren är kritiska, det är då man behöver hjälpen, sedan lättar det. Här missade svenskarna den hjälpen totalt.

G: Du var alltså inte nöjd med läkarna på förläggningen?

A: Från första sekunden och min första intervju efter min ankomst till Sverige så påpekade jag att jag varit fången i ett av de värsta koncentrationsläger i krigets Bosnien. (...) Detta påpekade jag från första början. Vi hamnade först i --- där vi alla fick egna rum men sedan flyttades vi till --- och sen till --- där jag fick dela rum med en serb. Jag talade om för dem att jag varit lägerfånge och blivit släppt för tre-fyra månader sedan. Jag, min hustru och mitt barn fick dela den här trean med den här serbiske brottslingen. De kände till att han var en brottsling men jag var inte rädd för det faktumet utan för att han misshandlade sin fru varje kväll. Han plågade henne och gjorde allt möjligt mot henne. Hon brukade gå omkring helt blåslagen. Jag försökte gå emellan ett par gånger men då hade jag varit tvungen att fysiskt göra upp med honom och det tillät inte min hälsa. (Asim)

... då gick jag med tolk och berättade vad jag gått igenom. Sjuksköterskan grät. Jag berättade en del av min historia och

¹¹⁰ Basic (2004, 2005a,b).

sköterskan sa att hon inte kunde hjälpa mig. Jag var tvungen att träffa någon annan klockan 14:00. Hon sa att det var en expert för sådana som mig och att han och tolk skulle komma då. Det var en person från psykiatri som inte kände mig och han hade inte träffat mig tidigare. Förmodligen hade sköterskan berättat för honom eftersom han såg så konstigt på mig som om jag vore ett vidunder, inte en människa. När jag började berätta så trodde han inte på mig. Hans första diagnos var: en människa kan inte överleva detta och fungera normalt. (Nesim)

Minnen från kriget hanteras och tolkas genom interaktionen med officiella representanter. Intervjupersonernas berättelser om det skandinaviska bemötandet genomsyras av visst beröm men även av tydlig kritik. Enligt intervjupersonerna kunde de inte bearbeta sina upplevelser genom att till exempel prata med människor som varit utsatta för liknande övergrepp. I en allmän bemärkelse ter sig denna kategori, före detta lägerfångar, ovedersägligen som en offerkategori, men den typen av offer tycks vara främmande även för de skandinaviska brottsofferorganisationerna. Mina intervjupersoner påpekade att det fanns viss verksamhet för tortyrskadade vid Röda korset men ingen av de intervjuade hade haft någon kontakt med Brottsofferjourerna i sina nya respektive länder.

Under min tid i Sverige har jag pratat med mina landsmän som ibland varit irriterade på sina svenska arbetskamrater som ställt allmänna frågor om kriget och efterkrigstiden i Bosnien och som sedan generaliserande kommenterat det hela som något som vanliga svenskar inte kan förstå hur det som hände (och händer) i Bosnien kunde ske och att de över huvudsaken inte bryr sig. Det verkar å ena sidan som att bemötandet vid ankomsten och den första tiden i Skandinavien kan vara en av faktorerna som gjorde att försoningsprocessen bland de intervjuade utspelades med distans från majoritetssamhället. Å andra sidan kräver försonlighet att kampen mellan vi och de tonas ned eller att nya polariseringar bildas (till exempel före detta lägerfångar kontra majoritetssamhället).

Försoningens villkor

Intervjupersonernas förmåga att förlåta och försonas verkar vara beroende av institutionella satsningar och deras egen vilja eller förmåga. I och med att de skandinaviska länderna inte har någon synlig institutionell ”försoningssatsning” för krigsoffren från Bosnienkriget använder sig intervjupersonerna vanligtvis av den bosniska regeringens prestationer. Vanligtvis görs det genom att följa mediala rapporteringar och genom egna erfarenheter under sina semestrar i Bosnien.

Verkligheten i Bosnien framstår som sådan att man ofta märker två sidor av den pågående konflikten, även inom en och samma individ och grupp. Man kan lägga märke till dem som önskar sig tillbaka till en viss enighet (och försoning) kontra de som deklarerar de etniska skiljelinjerna som absoluta.¹¹¹ Intervjupersonerna verkar

¹¹¹ Se Basic (2005a,b)

influeras av de verklighetsuppfattningar som de får genom media och genom diskussioner med sina familjer och med andra viktiga aktörer. Som svar på frågan ”vad kan du säga om möjligheten för försoning och fredlig samlevnad i Bosnien efter kriget?” säger Rasim:

Nu har det gått lång tid, jag åker regelbundet till Bosnien sedan fem-sex år tillbaka, men det som hänt kommer jag aldrig att glömma inte heller förlåta men inte heller klandra någon. (...) Under flera år har jag nu åkt dit och jag pratar inte om det men jag försökte närma mig en grannfru och märkte att det inte gick för sig. Hon sa att de tiderna då vi kunde dricka kaffe tillsammans var förbi. (...) I detta område kommer det inte att finnas någon samexistens under en hel generation. Under alla dessa år som jag åkt ner ser jag bara åtskillnad mellan nationaliteterna, inte bara i Prijedor utan i hela Bosnien och Hercegovina. En serb i Prijedor sa till mig: det är lätt att vara serb i Republiken Srpska och muslim i Federationen. (...) Jag såg två vakter från lägret i förbigående... men det finns en annan grej också, jag behärskar mig så att inte gör något när jag är där nere. Om jag sett den där vakten här i (en stad i Sverige)... vad heter den där hundrasen, Pitbull, då skulle jag hugga honom rakt över halsen... Sverige är en rättsstat och därför skulle de döma mig enligt lagen för den gärningen, men där nere skulle alla andra som återvänt också drabbas. Jag kan inte försonas med dem, en serb frågade om vi inte skulle åka upp på Kozara-fjället och grilla lamm i traditionell järnpanna. Jag bara tittade på honom och skrattade och sa till honom att han var tokig. Hur kan du över huvud taget fråga mig något sådant? Han blev mållös. Skulle jag åka upp på fjället med dig och grilla lamm? (skratt) (Rasim)

Ovannämnda citat visar försoningsproblematikens dubbelsidighet i en människas resonemang. Markörer för försoning, i Rasims verklighetskonstruktion, kan vi utläsa från hans återvändande till staden från vilken han fördrevs under kriget och hans försök att skapa kontakt med sin granne, och en serbs erbjudande att grilla tillsammans. Den oförsonliga attityden kan vi utläsa i grannens svar (”de tiderna då vi kunde dricka kaffe tillsammans var förbi”) men även i Rasims dramatisering av sättet på vilket han skulle skada vakterna från lägret och hans ironiska svar på förfrågan om att grilla. I ovannämnda citat laddas symboler som kan uppfattas som särskilt viktiga (”en grannfru; kaffe; Pitbull; grilla lamm”). När en människa är aktiv i diskussionen om förlåtelse och försoning har den med sig denna laddning från tidigare förhållanden. Detta kan i sin tur göra att känslan av hat ger plats för känslan av vänskap eller, å andra sidan, ger plats för hämndbegär.

I berättelser om försoning blandar Rasim sitt förhållningssätt till dåtiden, nutiden och framtiden. Han nämner i citatet ovan tiden före kriget, då de etniska gränserna inte var så skarpa, att han gjorde försök att närma sig sin granne. Tidens påverkan på hans sätt att tänka markeras i hans resonemang i frågan om framtida samlevnad i Bosnien som enligt honom kan bli verklig först om en generation. Det som var aktuellt då

påverkar nuet och genom det influeras även framtiden. Detta kan utläsas i Sanel's berättelser om villkoren för försoning:

S: (...) Att alla, jag vill inte säga krigsförbrytare men alla de som haft med denna ondska att göra, ska anmäla sig själva för rättsskipning. Alla skulle erkänna vad de gjort, misshandlat, våldtagit, mördat med mera, då skulle det inte spela någon roll var de blev dömda, då skulle de kunna dömas i deras egen domstol i Banja Luka.

G: Om man skulle ge dem amnesti vid ett erkännande inför TV (som i Sydafrika)?

S: För morden också?

G: Ja

S: Alltså, misshandel och sådana saker skulle väl gå men inte mord. För mord måste man sitta av den tid i fängelse som domstolen dömer till. (...) Man kan inte slakta folk med den lust som de gjorde och sedan bara säga förlåt, det går bara inte. Man kan förlåta att man blivit misshandlad men inte en död broder. (Sanel)

I ovan nämnda citat pekar Sanel på ett slags försoningsrecept som dagligen tycks influera människor i Bosnien. Rättvisa för krigets offer är ett av de viktigaste villkoren. Ricœur (2000/2005) betraktar förlåtelse som möjlig bara där det finns någon som kan förutsättas vara skyldig. Många krigsförbrytare sitter häktade av Haag-tribunalen för krigsförbrytelser i f.d. Jugoslavien men åtskilliga andra är fortfarande på fri fot. För att uppnå försoning krävs förlåtelse och det verkar som om det skulle vara lättare att förlåta en som är straffad för sina ogärningar.

Å andra sidan är Ricœurs poäng den, angående förlåtelse och straff, att det inte finns så stort utrymme för förlåtelse, bland annat på grund av den ovillkorlighet som kan ses som en viktig förutsättning för förlåtelsen. Sanel förlåter inte hur som helst, han har krav som måste uppfyllas innan han förlåter och försonas ("alla de som haft med denna ondska att göra, ska anmäla sig själva för rättsskipning"). Att erkänna inför TV och få amnesti i ovannämnda citat kan ses som en sänkning av villkoren från Sanel's sida, till priset av uppvisningen av förövarens skam. Tanken är att inte fördöma förbrytaren utan att ge denne en möjlighet att visa att han skäms för sin gärning och "bli förlåten". Samtidigt skall förbrytaren erbjudas att återinträda i gemenskapen. Christie (2004) menade att i vissa fall får man ett bättre försoningsresultat om man använder sig av en sanningskommission istället för att straffa de skyldiga.¹¹² Men även här kan en vädjan om förlåtelse, i TV, från en krigsförbrytare till sina offer uppfattas som villkorlig.

Villkorlighet i försoningsprocessen, efter kriget i Bosnien, finns hos både sidorna (offret och förövaren). Sanel's förlåtelse relateras till de brott man drabbades av under kriget. Han kan tänka sig att förlåta misshandel efter ett offentligt erkännande och en ursäkt i TV men inte ett brott som mord. Är mord ett oförlåtligt brott? Safet, vars

¹¹² Christie (2004), s. 92-100.

fader dödades under den etniska rensningen i nordvästra Bosnien, får frågan ”i vilket fall skulle du kunna förlåta eller förlika dig med det som hänt?”:

Vi har redan förlikat oss eftersom vi åker till Bosnien varje år, detta visar att vi älskar Bosnien och att vi försöker återvända till något slags normalt liv, en normal väg vidare. Förlåta...det...jag har bara haft en far som dödades orättfärdigt, utan att ha gjort något fel, det kan man aldrig förlåta. (Safet)

Att åka till Bosnien varje år betyder här att förlika, eller kanske försona sig. Rent praktiskt innebär det att Safet är på besök i Serbiska republiken, fast i sin by där bara etniska bosniaker är bosatta. En liten del av dem är bofasta och den större delen bor utomlands och kommer bara på besök. Man träffar bosnienserber, kanske till och med dem som utförde förbrytelseerna mot Safets far. Safet påpekar dock att han aldrig kan förlåta en orättfärdig illgärning såsom mordet på sin far. Simmel skriver att den som inte kan förlåta inte kan försonas fullständigt. Enligt det ovannämnda är Safets försoning alltså inte fullständig. Vad är det som krävs för att den ska bli fullständig? Att de som deltog i förbrytelseerna erkänner det och ber sina offer om förlåtelse? Rifet berättar:

Mitt budskap är att man måste lägga allt bakom sig och att man måste gå vidare. Utan försoning så finns inget liv vare sig för oss eller för Bosnien. Men allt kommer att ordna sig till slut, det måste det för ekonomins skull och allt annat. Det här bandet mellan oss är ödets (...) Synd bara om dem som inte finns längre. Jag kan inte leva av islam precis som en serb inte kan leva av den ortodoxa tron, man måste arbeta. (...) Serberna de skäms nu, och det är väl klart att den som inte är helt utan heder skäms. Fast man talar om för dem att de personligen inte gjort något. Även bland mitt folk så finns de som är ruttna, vad har det med mig att göra? Den som fängslat, slagit, trakasserat, våldtagit och dödat är en skam för sitt folk. Dessa föraktar jag för de är varken muslimer, serber eller kroater, de är avskum. (...) Jag skulle aldrig kunna försonas med dem som trakasserade mig men jag skulle aldrig hämnas heller. Det är de som är små nu, när jag nu åker till --- så träffar jag folk som jag alltid varit god vän med men de som inte gjort rätt för sig de håller jag borta från mig. De hade inte behövt hjälpa mig under kriget men de skulle åtminstone ha låtit mig vara i fred. Det är jättejobbigt för dem att inte kunna sätta sig ner vid mitt bord och ta ett glas med mig som tidigare. En av dessa kom fram till mig och hälsade men jag bad honom fara åt helvete. Detta gjorde även de serber som satt vid mitt bord och det var det värsta för honom. Du skulle ha varit man när det var som värst, sa de. Men jag skulle aldrig hämnas, Gud förbjude. Jag tror att det är tillräckligt för honom att folk ignorerar honom som dom gör. (Rifet)

Enligt Rifet måste man ”gå vidare” efter kriget men hans försonliga attityd genomsyras ändå av ”vi” och ”de”-delningen och kategoriseringen av individer

beroende på deras handlingar under kriget. Serbernas koppling till den ortodoxa tron och bosniakernas koppling till islam dramatiseras och sätts i relation till arbete ("jag kan inte leva av islam precis som en serb inte kan leva av den ortodoxa tron, man måste arbeta"). Detta kan ses som Rifets sätt att göra sin ställning starkare med hjälp av de särskilda symboliska uttryck som är gemensamma för de båda gruppernas medlemmar. Genom att skapa symboler för respektive grupp frambringar Rifet en sorts egen abstrakt värld där medlemmarna kan känna sig trygga. Detta kan ses som en viktig förutsättning för att uppnå försoning. Kommunikation, rolltagande och definierande av gemensamma symboliska uttryck gör att även fiender kan samarbeta.

I samma citat påpekar Rifet på en individuell nivå att bosnienserberna nu skäms och stipulerar ett slags utstötningsskam som verkar genom att stigmatisera och utestänga brottslingarna. På detta sätt fördömer han inte bara personens förbrytelser utan stämplar även individen som kriminell och tar ifrån honom rätten att vara en del av gruppen ("det är tillräckligt för honom att folk ignorerar honom som dom gör"). En sådan skam kan frambringa försoning på en makronivå medan den enskilde förbrytaren offras för att uppnå försoning grupperna emellan ("Det här bandet mellan oss är ödets").

I de före detta Jugoslaviska republikerna verkar det vara omöjligt att isolera folk från varandra så att de lever i egna små grupper, i egna byar eller städer. Trots att en etnisk rensning genomfördes är olika områden i Bosnien fortfarande blandande. Det verkar som om ingen etnisk grupp ekonomiskt kan klara sig på egen hand. Samarbete är ett måste. Politikerna själva är tvungna att erkänna och stå för de orätter som begåtts. Den institutionella försoningen efter kriget i Bosnien pågår men den är inte oproblematisk. Det vanliga är snarare att det uppkommer obstruktioner under försoningsprocessen genom att de ansvariga politikerna förvränger fakta eller påstår att dessa saker inte inträffat.

Under kriget i Bosnien dödades stora mängder människor, inte bara bosniaker och kroater utan även serber. Det är inte bara de etniskt utrensade och koncentrationslägerfångarna som är förlorare utan även de som var *för* den politik som fördes. En möjlighet är att dagens politiker och religiösa ledare i Bosnien erkänner de förbrytelser som medlemmar i respektive etniska grupp begått och ber offren om ursäkt. Det hade varit enklast om de gjorde detta offentligt via medierna, att erkänna inför hela världen. Genom ett sådant erkännande påbörjas arbetet som ska syfta till att samma scenario inte upprepas. Man kan tänka sig att den institutionella försoningen slutar vid den punkten och därefter är det upp till var och en individ att bestämma om de tänker acceptera detta eller ej.

På den individuella nivån finns det många exempel på sådant som motverkar idén om försoning. Alla obstruktioner verkar ha sin utgångspunkt på en grupp- eller institutionell nivå. Ivo, Nesim och Zahir berättar:

De från (ett samhälle i nordvästra Bosnien) har inte misshandlat mig eller gjort mig annat ont. På ett sätt hjälpte de men ändå inte. Den dagen gjorde de det inte. Men man har ju en själ, man kan förlåta dem.

Jag har det bättre utan dem, ju mindre jag har med dem att göra desto bättre. Hade jag haft kontakt med dem och snacket börjat gå om det som hänt, och man vet ju hur de är som alltid skyller på någon annan eftersom de själva naturligtvis inte hade något med allt det här att göra, då undrar jag hur det hela slutat. Jag som person har det bättre ju längre bort de är från mig. Jag skulle inte kunna räcka dem handen. Min egen hand har inte gjort dem någonting bara blivit utsatt. Hans hand kanske heller inte gjort något men den har inte gjort något för att hjälpa även om han kunnat. Jag vet att många andra människor hjälpte till. Den som känt mig hela sitt liv kunde ha försökt hjälpa mig att komma undan men ingen gjorde det. Hur det egentligen var, om folk pekade ut oss eller satte upp oss på listor, det vet jag inte. Jag har hur som helst avslutat allt med dem, har ingen lust, önskar inget av dem, behöver dem inte. Vi hade det bra och de hade det bra men det räckte inte för dem... Nu har de inget, när jag ser dem nu då ser jag att de är eländiga. (Ivo)

Det finns ingen försoning. Om man vill uppnå försoning så att folk ska kunna leva tillsammans igen då måste alla gripas. Rättvisa måste skipas, alla som är skyldiga måste straffas. (...) De har ju belönats, de mördade alla dessa människor och fick sin entitet alltså är dom segrarna. Vi har förlorat allt. Det vi fick var det nationella epitetet Bošnjak och inget mer. (Nesim)

(...) Tyvärr så vill ingen försonas där nere och Bosniens öde är att vara multietniskt. Serberna försökte skapa ett etniskt rent område men de misslyckades. Detta är Bosniens öde och förbannelse att folk måste leva ihop och respektera varandra. (...) Man kan inte dela upp något som existerat i århundraden. (Zahir)

Nesims synsätt verkar vara en tydlig markering av oförsonlighet men rent teoretiskt kan han tänka sig att försonas – men alla skyldiga straffas. Nesims, Zahirs och övriga intervjupersoners resonemang angående försoning genomsyras av frågan vem som segrade i kriget, vad vann respektive förlorade de olika etniska grupperna samt hur landet historiskt såg ut och hur det ska komma att se ut i framtiden. Asim berättar om en vision för framtida försoning i Bosnien:

Jag tror att försoningen kommer att ske när kroaterna i Bosnien om cirka tio år kommer underfund med att de är att bosniskt folk fast med katolsk tro. Efter det kommer ett stort antal serber, men inte alla eftersom alla inte är bosniska utan inflyttade, komma på att de också är ett bosniskt folk. Vi är alla ett folk, det bosniska folket och när folk fattat det då tror jag att vi kommer att försonas. (...) I det ögonblicket när de bosniska katolikerna blev övertygade att de var kroater och likadant för serberna (Asim menar ortodoxa), då började problemen. Likadant var det i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet när kroatiskheten och serbiskheten började framhävas och folk började dela upp sig efter tro,

då började problemen. Även turkarna hade delat upp Bosniens befolkning i katoliker, ortodoxa och muslimer och så började det. (Asim)

Som situationen är i dagsläget verkar Asims modell omöjlig men om den skulle förverkligas i framtiden kommer förmodligen samexistensen och samlevnaden i Bosnien åter att bli verklighet. Man kan säga att det fortfarande finns ett tryck på individer att presentera sig i enlighet med sina etniska kännetecken, som kroater, serber eller bosniaker. Svenskar å andra sidan, är svenskar oavsett om de är katoliker eller protestanter. En svensk kan identifiera sig som skandinav eller europé beroende på situationen.

Flera av intervjupersonerna anser sig inte ha kunnat leva i ett Bosnien där det efter kriget bara fanns människor från deras egna etniska grupp kvar i området. De verkar vara vana vid Bosniens kulturrikedom men i deras framtidssyn finns inte längre plats för ”broderskap och enighet” utan det handlar mer om god grannsämja. Deras uppfostran som gick ut på att leva tillsammans (före kriget) gör sig fortfarande gällande. Det verkar som om en enkel lösning på försoningsproblematiken i Bosnien vore att vänta på att folks medvetande förändras så pass att de involverade aktörerna börjar identifiera sig som bosnier i första hand och som katoliker, ortodoxa och muslimer i andra hand. Frågan är bara om nästkommande generationer kan förvänta sig det.

Berättelser om försoning är knutna till dåtiden och framtiden. De intervjuade verkar forma sina liv enligt de tidigare erfarenheterna: vissa anklagar enskilda individer, somliga anklagar den dåtida bosnienserbiska ledningen i kommunen, vissa skriver om sina erfarenheter (Asim och Sanel) förmodligen i syfte att mobilisera andra att ta tag i utredningarna av krigsförbrytelser. På samma gång tycks alla de intervjuade försöka lägga sina upplevelser bakom sig för att slippa plågas av det förflutna. Ibland uttrycktes frustrationen i känslomässiga nationalistiska termer, där utrymmet för försoning är ytterst begränsat på grund av den kamp som fortfarande verkar pågå:

Då skulle det vara bäst att dela på landet så får alla gå sin egen väg. Under alla tider så har gränser förändrats vilket betyder att dagens gränser inte är heliga. För att behålla freden då hade jag delat upp Bosnien om det skulle behövas. Annars fortsätter bara denna agoni. Så länge det förblir så här kommer vi inte att få fred. (Asim)

AVSLUTNING

Under kriget i nordvästra Bosnien var civila en direkt måltavla för – och rentav deltagare i – krigshandlingar. I denna studie har jag försökt att dels upptäcka och beskriva de sociala interaktionsritualer och konflikter som uppstår under ett sådant krig och som bearbetas och omtolkas efter kriget, dels identifiera hur dessa interaktioner och konflikter markeras och dramatiseras symboliskt, och hur den egna etniska identiteten formas och upprätthålls genom sådana markeringar.

Jag ville på så sätt beskriva i vilken mån de intervjuade kan tänka sig att förlåta eller försonas, alternativt beskriva i vilken mån försoning över huvud taget anses möjlig. Jag har försökt att utveckla teorier om försoning och oförsonlighet med hjälp av begrepp som ritual, etnisk identitet, symboler med mera. Istället för bilden av före detta lägerfångar som psykologiskt traumatiserade framkommer en aktörsorienterad bild, där lägerfångars berättelser fungerar som nyansrika arenor i vilken berättaren på varierande sätt fördelar skuld och ansvar, försonlighet och oförsonlighet, hjälte- och offerroller.

Livet i Jugoslavien före kriget verkar ha präglats av en dämpad betydelse av etnisk tillhörighet. Etniska grupper uppfattades vara sammansmälta, särskilt i de större städerna där äktenskap mellan människor med olika etnisk tillhörighet var vanliga. Kommunismens kollaps i Jugoslavien gör att interaktionen mellan olika etniska grupper övergår till en etniskt laddad karaktär. Den ekonomiska krisen gav näring åt uteslutning av *de andra* och olika etniska grupper krävde nu makt på basis av etniska identiteter. Frånvaron av försoning och förlåtelse efter andra världskriget uppfattas som betydelsefullt för nästkommande krig.

Före och under den etniska rensningen i nordvästra Bosnien skedde en intensiv symbolproduktion som resulterade i en förändring av gamla symbolernas betydelser. Massakrer, systematiska våldtäkter, frambringad flykt och koncentrationsläger resulterade i att bosnienmuslimernas och bosnienkroaternas etniska identitet förstärktes i samma mån som deras fysiska existens hotades. Krigsförbrytelseerna under den etniska rensningen i nordvästra Bosnien genomfördes både på ett byråkratiskt sätt (man planerade brotten genom listor) och i form av spontana brott. Tribal stigmatisering, med Erving Goffmans term, gjorde att medlemmarna i de drabbade grupperna blev undanröjda ur gemenskapen och avhumaniserade.

Försoning efter kriget i Bosnien verkar vara förbundet med rättsliga processer. Lagens upprätthållande ställs framför kravet på en klar definiering av offret. Intervjupersonerna tycks, genom att betona sin offerroll, uppleva en identitetsförlust men samtidigt bevarar och förstärker de sin etniska identitet gentemot bosnienserberna. Bosnienmuslimernas och bosnienkroaternas etniska identitet verkar konstruerad genom en distinktion gentemot bosnienserberna men samtidigt genom interaktion med dem.

Krigsförbrytelseerna som utspelades under den etniska rensningen aktualiserade även frågan om oförlåtliga brott. Derridas och Ricœurs argumenterar att förlåtelsen endera omfattar ”det oförlåtliga” eller så existerar den inte. Denna studie visar att det kan bli svårt att förlåta vissa brott och att en oförlätlig attityd istället fungerar som bärande tema i många fall, i synnerhet när berättelserna är specifika och känslostarka med namn på platser, personer och konkreta händelseförlopp. Tendenser till att tvärtom förlåta finns snarare i mer allmänna och nutids- eller framtidsorienterade skildringar.

Syftet för den etniska rensningen av nordvästra Bosnien handlade om hur ett territorium skall definieras i termer av nationalitet. Bosnienserberna har genom att bortföra alla som hade annan etnisk tillhörighet konstruerat en verklighet som baseras på serbers etniska övermakt, vars identitetssymboler blev statens officiella symboler i den nyskapade Serbiska Republiken. De markörer som inverkar stigmatiserande för bosnienmuslimer och bosnienkroater var istället en bekräftelse på bosnienserbernas fulla grupp tillhörighet.

Den interaktiva dynamiken under den etniska rensningen gör försoningsprocessen till något som kommer efter kriget men är förbundet med krigstiden. Försoningen tycks sättas i förhållande till dåtidens upplevelse, bearbetas i olika sammanhang under hela livslängden och det som hände under kriget påverkar nuets tolkningar om en möjlig försoning. Intervjupersonernas nutidssyn på bosnienserber tyder på en tänkbar etnisk karaktär av försoning. Att försonas efter kriget medför krav på interaktion och det förefaller vara etniskt laddat. Försoningsfrågan framstår dock som komplicerad när man samtidigt understryker sin etniska grupps överlägsenhet.

De etniska spänningarna under kriget förutsatte och förstärkte en polarisering grupperna emellan. Intervjupersonerna konstruerar ändå kategorin ”bra serber” i sina berättelser. Gruppens existens framkallades genom den etniska rensningens existens. Utan förbrytelser hade man inte kunnat upptäcka dem som var emot. Intervjupersonernas konstruktion av denna grupp kan möjligtvis ge näring till förlåtelse och försoning efter kriget.

Berättelsen om lägre tillvaro konstrueras vanligtvis i oförsonlig ton. Placeringen av bosnienmuslimer och bosnienkroater i koncentrationsläger kan ses som en teknik som tillämpades under den etniska rensningen i nordvästra Bosnien. Det verkade inte vara tillräckligt att driva bort människor, syftet var att skapa en sinnesstämning så att ingen överhuvudtaget skulle våga återvända. Detta uppnåddes genom förnedring och mord, stigmatisering av de överlevande samt framkallning av ångestkänslor.

Försoning utan ursäkt och förlåtelse uppfattas av åtskilliga som otänkbart. De upplevda kränkingsritualerna och maktritualerna samt minnesbilderna kan göra försoningen svårare. Känslobyten mellan brottsling och offer kan ha som mål att brottslingen bönfaller om förlåtelse och att offret kämpar för att förlåta. Offer som inte kan förbise olika förnedringar och misshandel, å andra sidan, kan möjligen inte heller förlåta.

Anpassningen till livsvillkoren i lägren och motståndsritualerna tycks ha frambringat ett visst utrymme för förhöjd individualisering, vilket skulle kunna underlätta förlåtelse. Att besitta någorlunda kontroll och ha möjlighet att ge motstånd kan ge en känsla av självaktning och heder för lägerfångarna, inte minst nu efter kriget.

Försoningsproblematikens dubbelsidighet är i allmänhet synlig i intervjupersonernas berättelser. Man kan utläsa markörer för försoning samt oförsonliga attityder i en och samma berättelse. Det är vanligt att berättelserna laddas med dramatik och symboler från föregående förhållanden och det tycks kunna leda till att känslan av ovänskap ger plats för känslan av vänskap, men det kan även leda till hämndbegär hos de inblandade.

Rättvisa för krigets offer är en av de viktigaste förutsättningarna för försoning i Bosnien efter kriget. Många krigsförbrytare sitter häktade av Haag-tribunalen för brott under kriget i före detta Jugoslavien men många andra är ännu på fri fot. För att uppnå försoning, krävs förlåtelse som man menar kan åstadkommas genom att vissa villkor blir uppfyllda. Det verkar som att det är enklare att förlåta en som sitter i fängelse för sina illdåd.

Försoning med hjälp av en sanningskommission där förövaren erkänner sina brott som ett alternativ för att straffa de skyldiga bygger på att visa upp brottslingens skam. Avsikten med skammen är inte att fördöma förbrytaren utan att ge denne en möjlig utväg - att visa skam för sina handlingar och "bli förlåten". Även här hittar man ett synligt villkor nämligen brottslingens önskan om att slippa ifrån en rättslig prövning. I berättelserna om försoning påpekas att bosnienserberna nu skäms (eller borde skämmas) och man stipulerar en utstötningsskam som riktar sina krafter på att stigmatisera och utestänga brottslingar. På detta sätt fördömer man inte bara missgärningar utan stämplar också individen som kriminell; han eller hon blir av med rätten att vara en del av gruppen. En sådan skam kan verka försonande på en makronivå då enskilda förbrytare offras för att uppnå försoning grupperna emellan.

I intervjupersonernas berättelser är oförsonligheten det mest dominanta. Oförsonliga attityder i deras berättelser om krigstiden, förnedringar och brott de utsattes för är nästan konstant framträdande. De drag av försoning som kunde utläsas i intervjupersonernas berättelser genomsyras av villkorlighet. Förlåtelse och försoning verkar kunna åstadkommas men bara om skyldiga krigsförbrytare straffas alternativt om de uppvisar skam och ånger för sina illgärningar.

En intressant fråga som inte kunde besvaras inom ramen för denna rapport är om det finns någon skillnad i synen på försoningen efter kriget i Bosnien mellan före detta lägerfångar som numera bor kvar i Bosnien och de intervjuade i Skandinavien. Det verkar vara sannolikt att livsvillkoren i ett efterkrigssamhälle konstruerar en särskild syn på försoningsproblematiken.

En annan intressant aspekt på problematiken som inte kunde undersökas i denna studie är om frågorna om våld och övergrepp som offren utsatts för i ett koncentrationsläger uppfattats som en alltför särskiljande erfarenhet jämfört med dem

som utsatts för våldsbrott som begåtts i Skandinavien. Var detta alldeles för främmande för myndigheterna här för att aktualiseras som "lämpliga" brott för bland annat Brottsofferjourerna? Har personalen på brottsofferjourerna någon erfarenhet av att ta emot och hjälpa de drabbade i en efterkrigssituation? Har personalen på andra offentliga myndigheter någon erfarenhet av att stödja de drabbade som kommer till Skandinavien med sådana upplevelser?

REFERENSER

- Bauman, Zygmunt (1992) *Att tänka sociologiskt*. Göteborg: Korpen.
- Basic, Goran (2004) *Tillbaka till Ljubija – Upplevelser och erfarenheter hos återvändande bosnienmuslimer och bosnienkroater*. Lund: Kandidatuppsats i sociologi.
- Basic, Goran (2005a) *Livet efter kriget – Nationalism, försoning och oförsonlighet i ett bosniskt efterkrigssamhälle*. Lund: Magisteruppsats i sociologi.
- Basic, Goran (2005b) *Krig och brott - definitioner av kriminalitet i ett bosniskt efterkrigssamhället*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2005:2.
- Berg, Magnus (2004) *Förlåta men inte glömma. Röster om rasism, nationalism och det mångkulturella samhället i Namibia och Sverige*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Braithwaite, John (1989/2006) *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: University Press
- Christie, Nils (2001) ”Det idealiska offret” i *Det motspänstiga offret*. Åkerström, Malin och Sahlin Ingrid (red). Lund: Studentlitteratur.
- Christie, Nils (2004) *A Suitable Amount of Crime*. London: Routledge.
- Charon, Joel M (2001) *Symbolic Interactionism*. New Jersey: Prentice Hall.
- Chase, Susan E. (1995) *Ambiguous Empowerment. The Work Narratives of Women School Superintendents*. Amherst: University Massachusetts Press.
- Collins, Randall (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collen, Francis; Lilly, Robert; Ball, Richard; (2002) *Criminological Theory. Context and Consequences*. London: Sage Publication.
- Dahlstedt, Magnus (2002) ”Den mångfaldiga representation – det monokulturella partilivet i kritisk belysning” i *Det slutna folkhemmet – om etniska klyftor och blågul självbild*. Lindberg Ingemar (red). Stockholm: Agora.
- Derrida, Jacques (2004) *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. New York: Routledge.
- Dervišbegovic, Nedim (2005) *Bosnia Report*. No 43-44. London: The Bosnian Institute 2005: 1-4.

- Eriksen, Hylland Thomas (2000) *Etnicitet och nationalism*. Falun: Nya Doxa.
- Glenny, Misha (2000) *The Balkans: Nationalism, War, and Great Powers, 1804-1999*. New York: Penguin Groups.
- Glenny, Misha (1996) *The Fall of Yugoslavia*. New York: Penguin Groups.
- Goffman, Erving (1961/1983) *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Goffman, Erving (1963/1972) *Stigma. Den avvikande roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Gubrium, Jaber F. & Holstein, James A (1997) *The New Language of Qualitative Method*. New York: Oxford University Press.
- Johansson, Anna (2005) *Narrativ teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Katz, Jack (2001) "Analytic Induction". Smelser, Neil J. & Baltes, Paul B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier.
- Lindgren, Sven-Åke (1995) *Om brott i straff*. Lund: Studentlitteratur.
- Mead, George Herbert (1934/95) *Medvetande, jaget och samhället*. Lund: Argos.
- Riessman, Catherina, Kohler (1993) *Narrative Analysis. Qualitative Research Method Series 30*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage.
- Ricœur, Paul (2000/2005) *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Simmel, Georg (1908/70) *Kamp!* Uppsala: Argos.
- Wästerfors, David (2005) *Fängelsebråk. Utkast till interaktionistiska analyser av konflikter i totala institutioner*. Research Report, Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University 2005:4.
- Wästerfors, David (2004) *Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa*. Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

FN-rapporter

Cleiren P.M. Christine; Tijssen E.M. Melanie (28. December 1994) *Rape and sexual assault: a legal study. Annex II*. Final report of the United Nations Commission of

Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I).

Bassiouni M. Cherif (28. December 1994) *The military structure, strategy and tactics of the warring factions. Annex III*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I).

Bassiouni M. Cherif; Manikas M. Peter (28. December 1994) *The policy of ethnic cleansing. Annex IV*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I).

Greve, Hanne Sophie; Bergsmo, Morten (28. December 1994) *The Prijedor report. Annex V*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I).

Case No.: IT-00-39&40/1. Domen i fall Biljana Plavsic från den 27 februari 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-95-14-A. Domen i fall Tihomor Blaskic från den 29 juli 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-99-36-T. Domen i fall Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-97-24-T. Domen i fall Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-98-30/1-A. Domen i fall Miroslav Kvocka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcac från den 28 februari 2005. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-95-8-S. Domen i fall Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Internet

www.migrationsverket.se/pdf/inter/statistik/tabs3.pdf

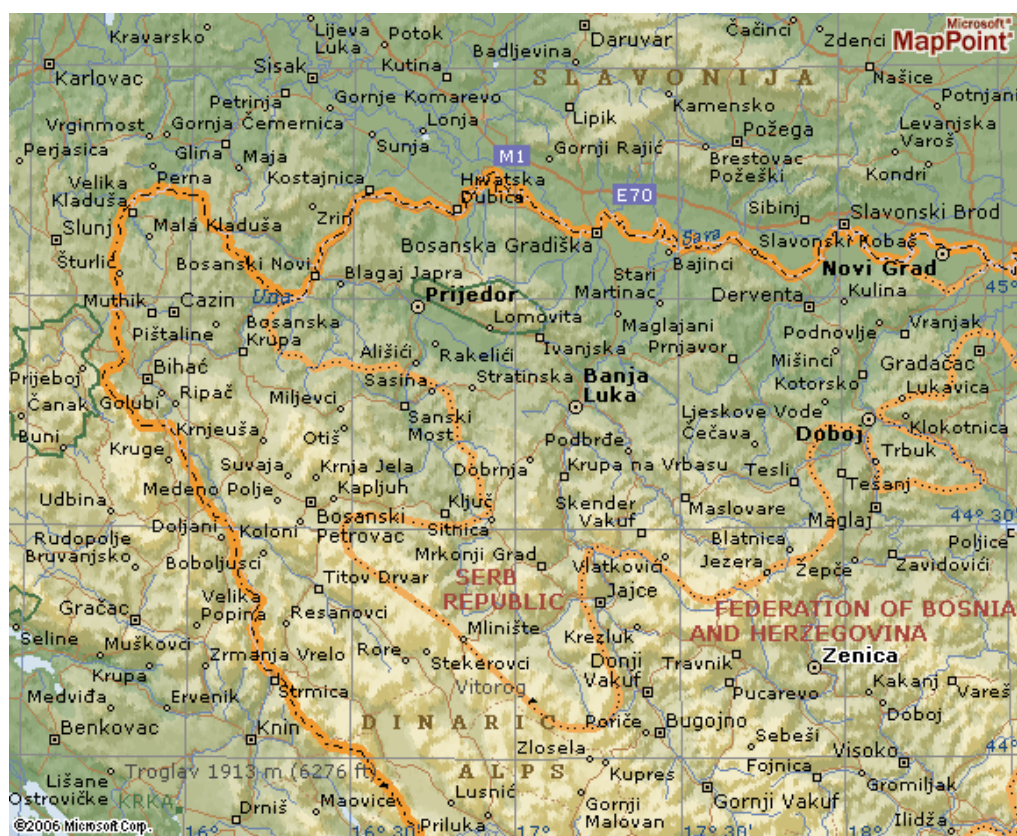
www.europa.eu.int/abc/maps/index_sv.htm.

www.encarta.msn.com

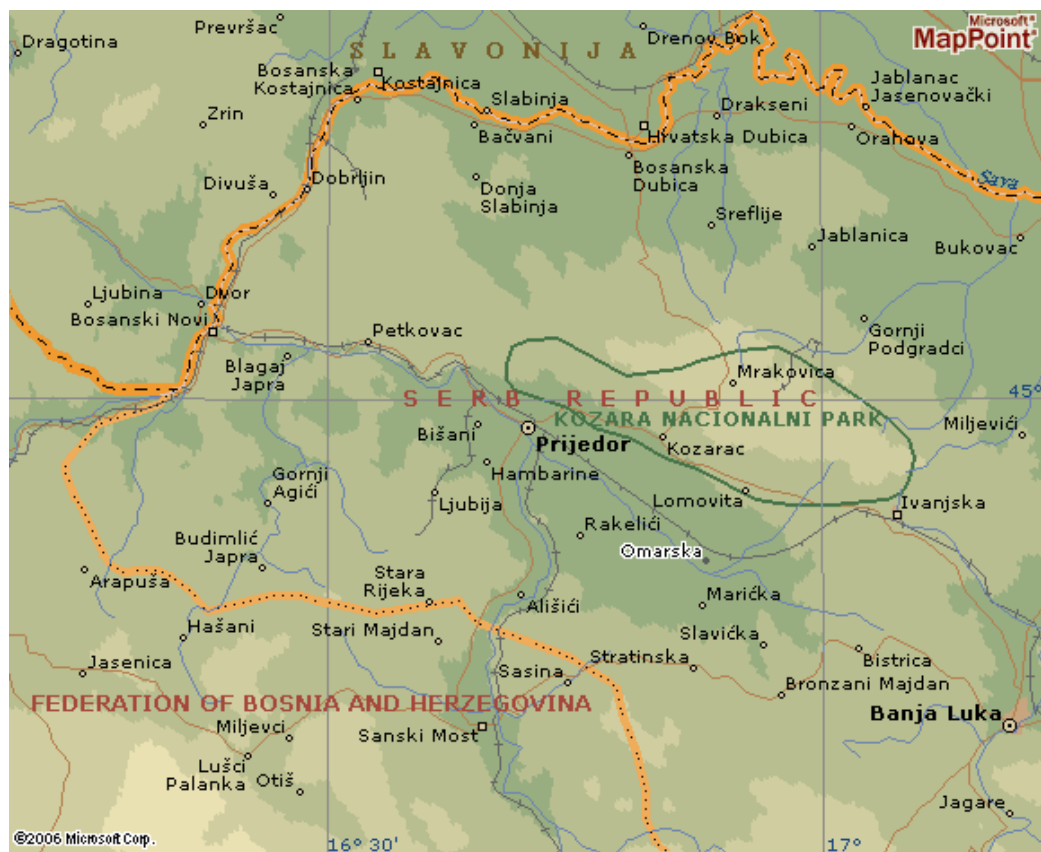
BILAGA 1

Bosnien-Herzegovinas placering i Europa.

Västra Bosnien

Nordvästra Bosnien (Prijeđor område)

BILAGA 2

Intervjuguide

1. Kan du berätta någonting om dig själv så som ålder, etnicitet, utbildning och dagens sysselsättning (ev. också före kriget)?
2. Vad kan du säga om livet i Bosnien innan kriget började?
3. Hur upplevde du stämningen i din stad när kriget började? (Nya normer, värderingar, allt som du upplever som nytt)
4. Hur hamnade du i läger?
5. Kan du berätta om tiden i läger?
6. Kan du beskriva en vanlig dag i läger efter din ankomst?
7. Kan du beskriva när du upplevde någonting bra?
8. Kan du berätta när du upplevde någonting dåligt?
9. Hur blev du fri igen?
10. Kan du berätta om din tid i Skandinavien? Hur kom du hit?
11. Fick du hjälp efter tillkomsten och senare? (medicinskt – psykologiskt, Brottsofferjouren mm)
12. Kan du berätta hur du bearbetade de övergrepp du varit med om?
13. Upplever du någon skillnad mellan dig och andra exiljugoslaver som du träffar i Skandinavien?
14. Vad tycker du om din framtid?
15. Vad kallar du dig och vad känner du sig som? Flykting, invandrare, fd. lägerfånge...?
16. Vilka känslor förknippar du dina läger-erfarenheter med?
17. Vad kan du säga om möjligheter för försoning och fredlig samlevnad efter kriget i Bosnien? Ev. hämnd efter kriget? Vad innebär försoning för dig? Är det möjligt att förlika sig med sina upplevelser? Är det möjligt att förlåta?
18. Om du själv skulle ha makten i Bosnien, vad skulle du göra då?
19. Är det något mer du vill tillägga innan vi avslutar?